

Forsvarsstudier 4/1989

Denne utgaven av Forsvarsstudier inneholder artikler som handler om sovjetisk forsvar, og om den sovjetiske og amerikanske sikkerhetspolitikk. I tillegg er det en artikkel om den norske forsvarsstatistikken, og en artikkel om den norske forsvarsstatistikken. I tillegg er det en artikkel om den norske forsvarsstatistikken, og en artikkel om den norske forsvarsstatistikken.

På vei mot av-leninisering?

Sovjetisk historierevisjon under Gorbatsjov

Pål Kolstø

Denne artikkelen handler om den sovjetiske historierevisjonen under Gorbatsjov. Den beskriver hvordan den sovjetiske historien har blitt revidert, og hvordan dette har påvirket den sovjetiske historien. Den beskriver også hvordan den sovjetiske historien har blitt revidert, og hvordan dette har påvirket den sovjetiske historien.

Denne artikkelen handler om den sovjetiske historierevisjonen under Gorbatsjov. Den beskriver hvordan den sovjetiske historien har blitt revidert, og hvordan dette har påvirket den sovjetiske historien. Den beskriver også hvordan den sovjetiske historien har blitt revidert, og hvordan dette har påvirket den sovjetiske historien.

Institutt for forsvarsstudier (IFS) Tollbugt. 10, 0152 Oslo 1, Norge

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER – IFS – (tidligere Forsvarshistorisk forskningssenter) er en faglig uavhengig institusjon som driver forskning med et samtidshistorisk perspektiv innenfor områdene norsk forsvars- og sikkerhetspolitikk, Sovjetstudier og strategiske studier. IFS er administrativt tilknyttet Forsvarets høyskole, og virksomheten står under tilsyn av Rådet for forsvarsstudier med representasjon fra Forsvarets overkommando, Forsvarsdepartementet, Forsvarets høyskole og Universitetet i Oslo.

Forskningsjef: professor Olav Riste

FORSVARSSSTUDIER tar sikte på å være et forum for forskningsarbeider innenfor institusjonens arbeidsområder. De synspunkter som kommer til uttrykk i Forsvarsstudier står for forfatterens egen regning. Hel eller delvis gjengivelse av innholdet kan bare skje med forfatterens samtykke.

Redaktør: Rolf Tamnes

INSTITUTT FOR FORSVARSSTUDIER – IFS – NORWEGIAN INSTITUTE FOR DEFENCE STUDIES (formerly Forsvarshistorisk forskningssenter – Research Centre for Defence History) conducts independent research from a contemporary history perspective on defence and security issues, Soviet studies, and strategic studies. IFS is administratively attached to the National Defence College, and its activities are supervised by the Council for Defence Studies, composed of representatives from the Defence Command, the Ministry of Defence, the National Defence College, and the University of Oslo.

Director: Professor Olav Riste, D. Phil. (Oxon)

FORSVARSSSTUDIER – Defence Studies – aims to provide a forum for research papers within the fields of activity of the Norwegian Institute for Defence Studies. The viewpoints expressed are those of the authors. The author's permission is required for any reproduction, wholly or in part, of the contents.

Editor: Rolf Tamnes

Sats: Conrad Fotosats. Trykk: Hammerstad A/S. Distribuert gjennom Forsvarets overkommando Distribusjonssentralen.

ISSN 0333 - 2470

INNHOOLD

1	HVITE FLEKKER.....	5
2	PERIODER.....	11
2.1	Stagnasjonstiden.....	11
2.2	Khrusjtsjov-tiden.....	17
2.3	Stalin-tiden.....	19
2.4	Lenin-tiden.....	28
3	AKTØRER I HISTORIEREVISJONEN.....	36
3.1	Partiledelsen.....	36
3.2	Forfatterne.....	47
3.3	Folkelige holdninger til historien.....	52
3.4	Faghistorikerne.....	58
4	SPØRSMÅLET ETTER ALTERNATIVER.....	65
5	NOTER.....	76
6	NAVNEREGISTER.....	88
7	ENGLISH SUMMARY.....	91

1. HVITE FLEKKER

På den sovjetiske forfatterforeningens kongress i desember 1985 fordømte den kjente poeten Jevgenij Jevtusjenko det han kalte «hvite flekker» i landets historie, og hevdet at bare «en fryktløs holdning overfor fortiden» vil kunne løse de problemene landet står overfor i dag.¹ Dette var øyensynlig første gang begrepet «hvite flekker» ble brukt som stikkord for nødvendigheten av å ta et oppgjør med den tradisjonelle sovjetiske historieskrivingen. Uttrykket ble senere overtatt av Gorbatsjov og har fått nærmest offisiell status.² I de fire årene som er gått, er det skrevet hundrevis av kritiske og reformistiske artikler om sovjetisk historie i USSR. I den første tiden var de relativt få og tamme, men etter hvert presset en veritabel flodbølge av nye avsløringer seg gjennom demningen av fortellinger og forvrengninger. De færreste i dag tør fremstå åpent og si at «hvite flekker» ikke finnes eller at de ikke bør fjernes, men det hersker stor uenighet om hvor store og alvorlige de er. Det raser en innbitt kamp i det sovjetiske samfunn om utforming av den nære fortid, tiden etter 1917, hvor ikke bare faghistorikere, men også forfattere, kulturskribenter og alminnelige mennesker tar aktivt del.

Våren 1988 ble det opplyst at avgangselevne ved den sovjetiske grunnskolen skulle ta eksamen uten å bli hørt i sine historiekunnskaper. I stedet skulle de bli underkastet en muntlig eksaminasjon om perestrojka. Denne pensumforandringen ble begrunnet med at de gamle lærebøkene avspeilet et foreldet og feilaktig syn på historien, og nye bøker var ennå ikke skrevet. En kansellering av historieeksamen med en slik begrunnelse er et meget drastisk skritt som gir grunn til å tro at begrepet «hvite flekker» i virkeligheten er en eufemisme. Det offisielle Sovjetunionen er for tiden nærmest uten historie, uten et alment anerkjent syn på sin nære fortid.

En slik situasjon er i lengden uholdbar. Sovjetunionens kommunistiske parti legitimerer sin rett til å styre landet nettopp ut fra historien. Partiet er den rette forvalter av en historistisk ideologi som hevdes å gi en vitenskapelig korrekt analyse av fortiden. Av denne analysen er det ifølge regimets ideologer mulig å utlede historiske lover som kan ekstrapoleres inn i fremtiden, slik at partiet til enhver tid kan stake ut den rette kurs for landet. Mer konkret bygger partiet sitt politiske maktmonopol på en historisk begivenhet, Oktoberrevolusjonen, som sies å

ha frigjort Russland fra århundrers trelldom og åpnet opp en ny, lysende æra i landets utvikling.

Hvor mye historien betyr for sovjetregimets legitimeringsgrunnlag fremgår tydelig av *Partiprogrammet*. Det innledes med et lengre historiekapittel som presenterer partiets innsats i et verdenshistorisk perspektiv. Det slås fast at under ledelse av Kommunistpartiet har Sovjetunionen feiret «verdenshistoriske seire». Menneskehetens marsj mot sosialismen, som begynte med Oktoberrevolusjonen, er et «lovmessig resultat av samfunnsutviklingen» og en «verdenshistorisk» begivenhet. Danselsen av bolsjevikpartiet var et uttrykk for «samfunnsutviklingens objektive krav».

Partiet tar hele det sovjetiske folks historie til inntekt for seg.

Det sovjetiske folks historiske bedrifter under byggingen av det nye samfunn, seieren under Den store fedrelandskrigen (...) er uløselig forbundet med Kommunistpartiets virksomhet. Partiet er inspiratoren og organisatoren bak massenes historiske skapervirksomhet, den ledende og styrende kraft i vårt samfunn. Utrustet med marxistisk-leninistisk teori definerer partiet hovedperspektivene for landets utvikling.

For å sikre at dagens partiledelse får full uttelling for tidligere generasjoners bedrifter, har man utviklet en lære om suksesjon - *preemstvennost* - som sies å løpe gjennom hele partihistorien: Partiet proklameres som en «verdige arvtaker» (*preemnitisa*) av de vesteuropeiske revolusjonære tradisjoner i forrige århundre, og har siden 1917 vært holdt sammen av en ubrutt suksesjonslenke. Denne forestillingen er ikke ulik den kristne tanke om apostolisk suksesjon, som forlener dagens episkopat med den myndighet som Jesus gav til sine disipler. I forhold til dogmet om den objektive historiske lovmessighet gir suksesjons-tanken en mer fleksibel form for legitimering: En arvtaker er ikke et passivt redskap for historiens lover, men kan forvalte fortidens tradisjoner etter sitt eget skjønn. Han konserverer ikke arven for dens egen skyld, men tilpasser den tidens behov. Slik kan f.eks. den umarx'ske tanke om at kommunistpartiet er «hele folkets parti» i *Partiprogrammet* forsvares som et utslag av SUKPs «revolusjonære *preemstvennost*».³

Suksesjonslærens svake punkt er at for å få del i den kraft og myndighet som strømmer fra Marx og Lenin, må dagens arvtakere gi sitt godkjennelsesstempel også til de mellomliggende generasjoner av partiledere, for det er gjennom dem legitimiteten er blitt formidlet. Ryker suksesjonslenken i ett ledd, er kraftoverføringen brutt. De partiideo-

loger som konsekvent forfekter suksesjonslæren, blir derfor lett total-apologeter på hele partihistoriens vegne. I en tid med dyptgripende historierevisjon har denne læren derfor trangere kår. Like fullt har man kunnet støte på den også under glasnost. Så sent som i januar 1988 hevdet *Pravda* i en lederartikkel at partiet alltid har verdsatt høyt den oppdragende rolle fedrelandets historie kan spille: Et studie av denne historien sikrer det åndelige bånd mellom generasjonene, deres *preemstvennost*. Samtidig bemerket avisen at historien er slagmark for en krass ideologisk kamp. «Også i dag forsøker våre fiender å utnytte hver dato i den historiske kalender og ethvert påskudd for å trekke sosialismens livskraft og landevinninger i tvil.» For å slå tilbake dette angrepet må fienden møtes «offensivt», ved å utnytte glasnost, sannhetens våpen, hevdet avisen. Dette må skje ved at de historiske fakta fremlegges med «overbevisning, levende og interessant».⁴ Her får man inntrykk av at det først og fremst er den pedagogiske tilretteleggingen av partiets historie som har sviktet til nå. Den har vært for tørr og kjedelig, men i hovedsak korrekt. Det antydes samtidig at de som tar til orde for en dyptgripende revisjon av selve innholdet, leverer ammunisjon til partiets ideologiske fiender.

Den første i rekken av offisielle, autoritative partihistorier var *Sovjetunionens kommunistiske partis (bolsjevikenes) historie, Kort fremstilling*. Denne boken ble skrevet i 1938 under Stalins personlige overoppsyn av en kommisjon tilknyttet kommunistpartiets sentralkomité. Den var det viktigste uttrykk for Stalin-regimets selvforståelse, og ble pugget utenat av sovjetiske skolebarn og partimedlemmer. I dag fordømmes den av radikale sovjetiske historikere som en gedigen historieforfalskning, og Bresjnev-tidens blodfattige, skjønnmalende partihistorier oppfattes som ikke stort bedre. Disse var skåret over samme lest som *Kort fremstilling* og var i realiteten kun politisk oppjusterte versjoner av denne. Partiideologen Boris Ponomarjov, som satt i samtlige historiekommisjoner fra Stalin til om med Tsjernenko, sørget for en betydelig grad av kontinuitet mellom de forskjellige revisjonene. Men da han la frem et nytt utkast til godkjenning i 1986, opplevde han for første gang å bli refusert.

I likhet med Stalin har også Gorbatsjov nedsatt en egen kommisjon under SUKPs sentralkomité som skal forberede utgivelsen av en ny autoritativ bok om partiets historie. Svært lite var kjent om kommisjonens arbeid før *Pravda* 13. oktober 1988 trykket en kort notis om

saken. Det ble her opplyst at det nye standardverket har den upretensjose arbeidstittellen «Et omriss av SUKPs historie» (*Otsjerki*), men det er fortsatt uklart hvilken status det vil få. Det kan tenkes at den nye partihistorien kun vil bli rettleidende for sovjetisk historieskriving, med muligheter for betydelig slingringsmenn i så vel stalinistisk som reformistisk retning. Men man kan også tenke seg at når den foreligger, vil den felle en inappellabel dom over hva det ikke går an å si om fortiden, (og over hva det ikke går an å tie om). Et viktig tegn på at boken skal gis betydelig autoritet, er opplysningen om at Gorbatsjov til nå selv har ledet kommisjonens møter.

Pravda kunne videre fortelle at en bred krets av forfattere ville bli trukket inn i arbeidet med boken. Den skal skrives etter konkurranseprinsippet; historikerne inviteres til en åpen tevling om hvem som kan utforme de beste kapitlene. De står likevel ikke ganske fritt til å skrive som de vil, en form for «fasit» foreligger allerede. Ifølge *Pravda* skal «Omriss» beskrive leninismen som

en strømning i den sosiale tenkning, som det ideologiske og teoretiske grunnlag for bolsjevikpartiet. Den tok opp i seg og tilegnet seg det enorme intellektuelle og etiske potensiale som var oppsamlet i Russland og Europa i slutten av det 19. århundre. Den revolusjonære leninismen støttet seg på de beste humanistiske tradisjoner i hele menneskeheten. Dette viste seg i bolsjevikpartiets uegennyttige troskap overfor sosialismen, demokratiet, den kommunistiske moral og kameratskapet. Dette gjorde det mulig for den å bli en ekte avantgarde som makret å reise arbeiderklassen og Russlands folk til å gjennomføre en seierrikk sosialistisk revolusjon og lede oppbyggingen av det nye samfunnet.⁵

Historiekommisjonen vil også få i oppgave å gi en «ærlig og åpen» analyse av årsakene til at det leninistiske konseptet for sosialisme ble fraveket etter hans død, hvorfor ikke fremveksten av «autoritær-byråkratiske forvrengninger» ble avverget i tide. Det grunnleggende metodiske prinsipp for arbeidet skal være «historismen». Dette skulle man kanskje tro var en oppfordring til å skrive historien «wie es eigentlich gewesen ist», for å bruke Leopold Ranke's uttrykk. I en sovjetisk kontekst er det imidlertid ikke Ranke og Niebuhr's objektivisme som skjuler seg bak historisme-begrepet, men derimot Marx og Engels' sosiologiske relativisme. Dette gjelder også under glasnost.⁶ Når Gorbatsjov samtidig har pålagt historiekommisjonen å utøve en «ekstrem grad av samvittighetsfull vitenskapelighet», må man tro dette er en referanse til den marxistiske vitenskap.

De kortfattede opplysningene i *Pravda* sammenfatter på en instruks-

tiv måte hvilket dilemma Gorbatsjov står overfor. På den ene siden må han gi folket historien tilbake. Det er ikke nok å skrive om historiebøkene, det har samtlige sovjetiske ledere gjort før ham, dels for å sverte sine motstandere, dels for å fremheve sin egen politikk som den eneste mulige og historisk korrekte.⁷ Gorbatsjovs nye fremstilling av fortiden må i tillegg virke tillitvekkende på sovjetborgerne, bare slik vil han kunne mobilisere dem til innsats i nåtiden. I en tidligere uhørt grad appellerer Gorbatsjov til sine landsmenns selvstendige dømmekraft og sannhetssans for å få dem til å ta parti for hans reformer. Gorbatsjov har innsett at den moderne sovjetborger er for velutdannet og sofistikert til å la seg avspise med mer eller mindre velfriserte løgner og halvsannheter. Til erstatning for disse må han utforme mer troverdige fremstillinger av fortiden. Men dersom historierevisjonen gjør det mulig å stille spørsmålstejn ved alle sider ved kommunistpartiets historie, også den offisielle tolkningen av skjebneåret 1917, kan det vise seg at Gorbatsjov har satt i gang en prosess som undergraver hans egen legitimitet. Det går etter alt å dømme en nedre grense for hva Gorbatsjov kan tolerere av vitenskapelig åpenhet omkring kommunistpartiets historie, slik vi så det uttrykt gjennom historiekommisjonens mandat. Det har vist seg mulig å rugge på den ene mosegrodde grensestenen etter den andre, og noen har rauset utfor bakke når de først er kommet i bevegelse. Andre blir imidlertid fortsatt vokter om. Dette gjelder først og fremst Lenin-skikkelsen. Riktignok er også han i løpet av 1988/89 blitt gjenstand for indirekte og direkte kritikk i en del dristige glasnost-artikler, men jakten på «den historiske Lenin» er likevel ennå ikke kommet skikkelig i gang. Ethvert forsøk på å underkaste ham en historisk-kritisk analyse kan vise seg å bli en like traumatisk opplevelse for Sovjetunionens Kommunistiske Parti i dag som jakten på den historiske Jesus var for den kristne kirke i forrige århundre.

Gorbatsjov har ikke satt noen tidsfrist for historiekommisjonens arbeid, men av gode grunner bør den arbeide raskt. Så lenge alt flyter i en tilstand av glasnost, kan det bli reist stadig mer ubehagelige og nærgående spørsmål som partihistorikerne ikke er beredt til eller ikke i stand til å svare på. På den annen side vil det være svært vanskelig å fiksere partiets historiesyn i en autoritativ fremstilling så lenge partilederne gir stadig nye signaler om hvordan de vil ha fortiden presentert. Det er også tegn til divergerende oppfatninger i politbyrået i denne saken. Produksjonstiden for bøker i Sovjetunionen er dessuten svært

lang. Det kan derfor gå flere år før Gorbatsjovs motstykke til *Kort fremstilling* foreligger.

Mens vi venter på «Omrisset», kan det være bryet verd å ta et overblikk over hva som er kommet frem under fire år med tiltakende historie-anarki i Sovjetunionen, hvilke av ortodoksiens bastioner som er inntatt og hvilke som fortsatt holder stand. I løpet av årene 1987-89 er rammene for den historiske glasnost blitt kraftig utvidet, og antallet banebrytende artikler om historiske emner er økt fra år til år. Det vil derfor i dette heftet ikke være mulig å gi noe i nærheten av en fullstendig oversikt. I stedet vil jeg konsentrere meg om å presentere noen av de mest toneangivende nye bidragene, samt en del forsøk på å holde utviklingen tilbake. Først vil jeg ta for meg dagens debatt omkring de enkelte epokene i sovjetisk historie siden 1917. I Sovjetunionen har hver epoke i så sterk grad vært preget av de respektive partisjefenes lederstil at det er rimelig å la periodiseringen bestemmes av de forskjellige lederskifter. Jeg vil behandle epokene - suksesjonsledene - i regressiv rekkefølge, og begynner med Bresjnev-tiden for å ende opp med Lenin.

I annen hoveddel vil jeg rette søkelyset mot de enkelte aktørgrupper i historiedebatten. Det er på ingen måte bare faghistorikerne som har ført ordet, og heller ikke bare politikerne som har forsøkt å sufflere dem. Ikke minst forfatterne har vært særdeles aktive i debatten, på begge sider av barrikadene. I forbausende høy grad har også legfolket bidratt med sitt besyv, hovedsakelig i form av leserinnlegg i avisene, men også på mer håndgripelige måter.

2 PERIODER

2.1 STAGNASJONSTIDEN

Den første epoken i sovjetisk historie som kom under angrep etter Gorbatsjovs maktovertakelse i april 1985, var Bresjnev-tiden. Det var knapt egnet til å overraske noen. Samtidig som man har holdt fast ved dogmet om partiets uavbrutte, kontinuerlige utvikling, har enhver ny sovjetleder innledet sin regjeringstid med å desavuere sine forgjengere. Bresjnev-tiden ble snart utstyrt med sitt verdiladede stikkord, «stagnasjonsperioden», slik Khrusjtsjov hadde fordømt Stalin-tiden som «personlighetskultens periode» og Bresjnev hadde anvendt epitetet «volutarisme» for å sverte Khrusjtsjov. Gorbatsjovs politiske nytte av et oppgjør med Bresjnev er helt åpenbar. Han arvet en serie formidable samfunnsproblemer som Bresjnev hadde skjøvet foran seg i stedet for å forsøke å løse. Resultatet var at Sovjetunionen på midten av 1980-tallet var på randen av ikke bare ideologisk, men også materiell bankerott. Dette aktet ikke Gorbatsjov å ta ansvaret for. Så sent som i september 1988 stilte han følgende retoriske spørsmål til en forsamling sovjetiske journalister: «Hvorfor tilskriver man perestrojka det som henger sammen med foregående periode?»⁸

Sommeren 1988 kunne *Izvestija* melde at enkelte overivrige bibliotekarer hadde fjernet fra utlånsyllene de stenografiske referatene fra samtlige partikongresser fra og med den 22. til og med den 26. (hvilket vil si at også Khrusjtsjov-tidens siste kongress etter deres mening burde komme på indeks). Slik sensur av historisk kildemateriale var helt i Bresjnev-tidens ånd. Falne ledere er ikke-personer, og alle spor etter dem skal lukes vekk. Men dette ville selvlølgelig skapt flere hvite flekker i stedet for å fylle igjen de som var, og det er nå kommet klare signaler om at Bresjnev ikke skal tabueres. Hans sønnesønn, Andrej, har fått offentliggjøre et helsides leserbrev i glasnost-publikasjonen *Moscow news*, hvor han går relativt langt i å renvaske sin bestefar. Hans leserbrev utløste en livlig avisdebatt.⁹ Stagnasjonsperioden skal analyseres, ikke forties.

En dristig og tankevekkende analyse av Bresjnev-tidens politiske system ble trykket i ukeavisen *Literaturnaja gaseta* 14. september 1988. I en lang artikkel bemerket avisens faste politiske kommentator Fjodor Burlatskij at begrepet «stagnasjon» på mange måter er misvisende.

Det dekker godt den økonomiske situasjonen under Bresjnev, men ikke den politiske og moralske. På disse områdene tok landet snarere flere skritt bakover. Helt nødvendige reformer ble stanset; det administrative kommandosystemet fra Stalin-tiden ble gjeninnført; korrupsjonen tok overhånd; de moralske verdier gikk tapt; og det politiske språk utviklet seg til «platt og utuktig omgang med ord» (*posilaje slovo-bludie*). «Dersom dette er stagnasjon, hva er da en krise?» spør Burlatskij.

Sine betraktninger omkring Bresjnev-tiden bruker Burlatskij som et utgangspunkt for en undersøkelse av «det politiske lederskapets natur» i Sovjetunionen. Hvorfor ble nettopp Bresjnev valgt til partiets leder? Burlatskij konstaterer at det var et svelg mellom den offisielle propagandaens fremstilling av generalsekretæren og hans faktiske fremtoning. Rundt hans person ble det spunnet en legende om den store leder, en personlighetskult i miniatyr. Han ble tildelt den ene utmerkelsen etter den andre - Lenin-prisen i litteratur, fire ganger medaljen Helt av Sovjetunionen, marskalkstav, etc. Bare tittelen «generalissimus» manglet før man hadde en ny Stalin. I virkeligheten var imidlertid Bresjnev prototypen på en middelmådighet. Han var en typisk distrikts-apparattsjik som ved skjebnens lune var blitt løftet opp til maktens tinde. Selv hadde han ikke gjort noe for å havne der, men var blitt skjovet frem av andre, mer ærgjerrige partiledere - Sjelepin og Semitsjastnyj. Disse regnet ham som en viljeløs overgangsfigur som de når som helst senere kunne skifte ut. Hvorfor ble han så likevel sittende i 15 år?

Bresjnev hadde overhodet ikke greie på og heller ikke interesse for politikk, forklarer Burlatskij. I alle prinsipielle politiske diskusjoner inntok han konsekvent en mellomposisjon mellom fløyene i partiet og hadde bare ett mål: Å glatte over motsetninger og oppnå enighet om en felles linje. I personell-saker la han derimot et ganske annet engasjement for dagen. Store deler av sin arbeidsdag brukte han til å pleie forbindelser - fremme sine protegéers interesser, blidgjøre motstandere og kjøpe seg venner. For apparattsjikene var nettopp en slik noksagt den ideelle leder. Bresjnev gav helt avkall på reell maktutøvelse så lenge han fikk beholde maktens staffasje - lovtaler og luksus. Dette gav fritt spillerom for vilkårlighet, korrupsjon og intriger på lavere nivåer. Og Burlatskij trekker sin pessimistiske konklusjon: «Erfaringen viser med tilstrekkelig klarhet at under et slikt system er det slett ikke de dyktigste lederne som kommer til makten, ikke de mest over-

beviste leninister, og ikke de med størst hengivenhet overfor folket, men de slueste lurendreierne - de som mestrer gruppekampen, intrigene og den mest alminnelige korrupsjon.»¹⁰

Et annet forsøk på å foreta en foreløpig analyse av stagnasjons-perioden er foretatt av Jurij Levada fra Institutt for Sosiologi og Viktor Sjejnjs fra Institutt for verdensøkonomi og internasjonale forhold, IMEMO.¹¹ De to forskerne konsentrerer seg om de fire første årene etter 1964, og konstaterer at ikke alt det Bresjnev foretok seg var like klanderverdig. Han opphevet den upopulære og høyst ineffektive tvedelingen av partiapparatet i industri- og jordbrukskontorer som Khrusjtsjov hadde innført, og iverksatte i stedet noen forsiktige markedsorienterte reformer (Kosygin- og Liebermann-reformene). Disse løp imidlertid fort ut i sanden, ikke bare pga. obstruksjon fra et uvillig byråkrati, men også som et resultat av rent systemiske problemer.

I likhet med Burlatskij oppfatter Levada/Sjejnjs Bresjnev-tiden først og fremst som partiapparatets triumf: Stalin hadde gitt partimedlemmene enorm makt, men til gjengjeld måtte de gå i evig angst for sitt liv. Khrusjtsjov gav så garantier for at deres liv og lemmer ikke skulle antastes, men forbeholdt seg retten til å flytte rundt på, degradere og forfremme dem etter eget forgodtbefinnende. Etter 1964 ble slagordet «kaderstabilitet» innført, og apparatssjikkene visste nå at så lenge deres maktmisbruk og korrupsjonsvirksomhet holdt seg innenfor visse, temmelig liberale grenser, satt de trygt.

All reell debatt forsvant fra den offentlige arena. Bresjnev-tiden markerte etter Levada og Sjejnjs' mening «ritualismens apoteose». Epoken beveget seg fra jubileum til jubileum, det ene mer selvrosende enn det andre. Historien ble hellig og uantastelig. «Det var summen av en ineffektiv økonomi, udemokratisk styresett og ideologisk dobbelstandard.» Landet sank ned i en hengemyr.

Levada og Sjejnjs erkjenner imidlertid at perestrojkaen ikke kan ha dalt ned fra himmelen, og leter etter kimen til det dialektiske omslaget fra løgn til sannhet som fant sted i 1985. En av lysstrålene i Bresjnevtidens mørke var etter deres oppfatning den opposisjonelle bevegelse. Rett nok var det en av regimets største triumfer at det klarte å holde de annerledes tenkende under kontroll uten å ty til masseterror, like fullt fantes det hele tiden en håndfull mennesker som holdt den frie tenkningens flamme ved like. Det er oppsiktsvekkende at de to sovjetiske samfunnsforskerne finner spiren til perestrojka mindre i partiet enn i partiets utfordrere, dissidentene. Også i enkelte andre artikler i løpet

av høsten 1988 er synet på forrige generasjons opposisjonelle blitt gjenstand for en total revurdering, og flere av dem er sluppet til med sine synspunkter i pressen. Larisa Bogoras og Sergej Kovaljov ble i septemhernummeret av *XX Century and Peace* intervjuet om sitt liv som opposisjonelle, og fikk bl.a. forklare hvorfor de i august 1968 protesterte mot innmarsjen i Tsjekkoslovakia. Artikkelen var utstyrt med et forord av Andrej Sakharov som gikk god for intervjuobjektene «morske hederlighet og overbevisning».¹²

Generelt er utenrikspolitikken historie den del av fortiden som i minst grad er blitt utsatt for revurdering under Gorbatsjov. Så sent som 18. mai 1988 hevdet historieprofessoren Vjatsjeslav Dasjitsjev at «i bøker og artikler (om dette emnet, P.K.) vil man ikke finne så mye som en hentydning til noen slags feilgrep eller bommerter. Uansett hva som ble gjort, blir det fremstilt som lytefritt.»¹³ Selv tar Dasjitsjev imidlertid et krafttak for å gjøre sin egen påstand til skamme. I en større artikkel i *Literaturnaja gaseta* gir han en oversikt over forholdet mellom øst og vest i etterkrigstiden. Hans utgangspunkt er en generell hegemonisme-teori: Så snart en stor stat eller en blokk av stater forsøker å rokke ved status quo og utvide sin innflytelsesfære, vil de andre statene i området gå sammen i en «antikoalisjon» for å forhindre at dette skjer. Hegemonisme-ambisjoner fører derfor sjelden til det ønskede resultat, men skaper i stedet et høyt internasjonalt spenningsnivå.

Dasjitsjevs hegemonisme-teori er i seg selv ikke original, sovjetiske forfattere har lenge anvendt den for å sverte Kinas og USAs politikk. Det nye er at Dasjitsjev bruker den også i analysen av Sovjetunionens utenrikspolitiske adferd, in casu for å forklare detente-politikken sammenbrudd. Avspenningsperioden representerte en enestående sjanse for USSR, hevder han. Med et lavt spenningsnivå ville sovjeterne kunnet konsentrere seg om å løse sine presserende innenrikspolitiske oppgaver av økonomisk og sosial art. I stedet ble den brukt til dristige utenrikspolitiske fremstøt. Etter vestlig oppfatning utnyttet Sovjetunionen detente til å styrke sitt militærpotensial og utvide sin innflytelse i Afrika, Midtøsten og andre regioner. Da sovjetiske tropper rykket inn i Afghanistan, var begeret fullt. I tidligere tider ville dette ført til krigsutbrudd, men i atomalderen kunne ikke Vesten tillate seg en åpen militær konflikt med USSR, hevder Dasjitsjev. I stedet ble det skapt en mektig antikoalisjon hvor så godt som alle verdens sterke stater inn gikk. Sovjetunionen hadde ingen mulighet til å måle seg med deres

samlede økonomiske, militære og politiske makt, og en uhyre farlig situasjon var skapt.

Hadde det vært mulig å unngå en så sterk tilspissing av forholdet mellom USSR og Vesten i overgangen mellom 1970- og 1980-årene? Utvilsomt, ja. Etter vår oppfatning ble krisen i første rekke fremkalt av Bresjnev-ledelsens feilgrep og inkompetente behandling av de utenrikspolitiske oppgavene.

Selv om Dasjitsjev ikke noe sted hevder at Bresjnev-tidens utenrikspolitikk «objektivt sett» var hegemonistisk, men bare ble oppfattet slik i Vesten, får han likevel klart frem at de vestlige landenes handlemønster var betinget av forutgående sovjetiske trekk, det var reaksjon mer enn aksjon. Vesten var den passive part ved avviklingen av détente, slik vestlige statsledere alltid har hevdet.

***

Stagnasjonsperioden omfatter strengt tatt ikke bare Bresjnevs regjeringstid, men også Andropovs og Tsjernenkos. De færreste i vest ser noen fundamental forskjell mellom disse tre sovjetiske politikere, og dersom man foretar en sammenligning mellom dem, går den sjelden i Andropovs favør. Han blir tvert imot ofte betraktet som den mest autoritære og uforsonlige. I hans regjeringstid ble det ubevæpnede koreanske passasjerflyet KAL 007 skutt ned over sovjetisk område, og sovjetiske militære talsmenn fastholdt at det dreide seg om en nødvendig forsvarshandling, ikke en tragisk misforståelse. Mange i vest husker også at Andropov tilbrakte store deler av sitt politiske liv som øverste leder for KGB, og bar et stort ansvar for ensrettingen av det sovjetiske samfunn.

På denne bakgrunnen ville det vært naturlig å vente at kritikken av «stagnasjonsperioden» i sovjetiske media også ville ramme Andropov med full tyngde, men det er ikke tilfelle. Mens Tsjernenko-tiden oppfattes som et farseaktig postludium til Bresjnev-æraen, forbigås Andropov-året stort sett i taushet. Det er neppe noen tilfældighet at når gorbatsjovitten Fjodor Burlatskij skal nevne eksempler på udugelige ledere i nyere sovjetisk historie, trekker han frem Bresjnev og hans protegé Tsjernenko, men hopper over Andropov. Det har så vidt jeg har kunnet observere ikke vært skrevet en eneste analyserende artikkel om Andropov, men enkelte ganger blir hans navn nevnt *en passant*. Burlatskij opplyser ved én anledning at Andropov i 1964 inntok et mellomstandpunkt mellom de antistalinistiske og prostalinistiske fløyene i partiledelsen, en relativt nøytral karakteristik. Historikeren Roj Med-

vedjev har åpenbart et noe mer positivt inntrykk av Andropov. Han opplyser at da han traff ham i 1965, gav den fremtidige KGB-sjefen ham det råd å arbeide videre med sine avsløringer av masseterrorer.¹⁴

Andrej Sakharov er en av de meget få som har gitt uttrykk for en kritisk vurdering. I en frittalende artikkel sommeren 1988 oppsummerte han Andropovs karriere i én setning: «Da han ble statsoverhode, fortsatte han kampen mot korrupsjon og kriminalitet, men tok ingen andre skritt for å få bukt med stagnasjonstidens negative fenomener.»¹⁵ Tausheten omkring Andropovs navn er så dyp at Sakharovs knappe kommentar var egnet til å vekke oppsikt. Under våre dagers glasnost er Andropov det nærmeste man kommer en ikke-person i Sovjetunionen. Sammenlignet med det nærgående søkelys som rettes mot så mange andre av landets tidligere ledere må et slikt manglende ettermæle være langt å foretrekke.

Denne underlige «hvite flekken» i Sovjetunionens offisielle hukommelse skyldes etter alt å dømme det forhold at Gorbatsjov selv og et stort antall av hans kolleger i Politbyrået er viklet ut av Andropovs kappe. Det var Andropov som hentet dem frem fra obskure stillinger rundt i provinsene og gav dem en rikspolitisk løpebane. Det var også han som lærte dem å se med kritiske øyne på Bresjnev-tidens dekadanse, normoppløsning og apati. Andropov var med sine disiplinerings- og antikorrupsjonskampanjer på mange måter en forløper for perestrojkapolitikken.

Det må likevel legges til at Gorbatsjov på helt vesentlige punkter har forrådt sin mentors politiske program. Han har beholdt det negative utgangspunktet - oppgjøret med Bresjnev-tiden, og den endelige målsettingen - drømmen om en styrket og mer renhårig sovjetstat. De midlene han anvender for å nå disse målene - demokratisering, meningspluralisme, etc. - ville imidlertid fått Andropov til å vri seg i sin grav. Derimot er det andre i den opprinnelige Andropov-koalisjonen som mer pietetsfullt har tatt vare på hans åndelige arv. Jegor Ligatsjov, Viktor Tsjebrikov og Vitalij Vorotnikov holder fast på den mer autoritære og moralistiske variant av perestrojka. Fortsatt har disse betydelig makt i Kreml, og en av betingelsene de setter for å ikke slå i stykker Gorbatsjovs skjøre koalisjon kan være at Andropovs minne ikke skal tilsøles.

Våren 1989 kom det et signal om at dette kompromisset er i ferd med å gå i oppløsning. Mens byer, gater og bedrifter som hadde vært oppkalt etter Bresjnev og Tsjernenko, fikk tilbake sine tidligere navn i

løpet av 1988, var det fortsatt mulig å besøke byen Andropov i Jaroslavl-fylket. 3. mars 1989 opplyste imidlertid TASS at SUKPs sentralkomité sammen med Det øverste sovjet hadde innvilget en søknad fra byens innbyggere: Byen vil få tilbake sitt gamle navn, Rybinsk.

2.2 KHRUSJTSJOV-TIDEN

Så sent som i 1987 klaget historikeren Jurij Afanasjev over at Khrusjtsjov fortsatt var en ikke-person. Dokumentarfilmer om Jurij Gagarins tilbakekomst til jorden fra sin første romferd viste ikke hvem det var som stod for å ta imot og gratulere ham. «Hvorfor utelates Khrusjtsjov? Han er en komplisert skikkelse, og hans rolle i vårt samfunns etterkrigshistorie er ennå ikke blitt definert. Hvor mye lenger kan vi late som om han ikke eksisterte?»¹⁶ Siden dette spørsmålet ble frem satt, er imidlertid Khrusjtsjov-tabuet blitt fjernet. Aleksej Adsjubej, Khrusjtsjovs svigersønn og nære politiske medarbeider, vil meget snart få utgitt sine memoarer, og forhåndsomtale av dem har allerede stått på trykk i flere sovjetiske publikasjoner. Også den radikale glasnost-forkjemperen Anatolij Streljanyj vil i 1989 være aktuell på bokmarkedet med en Khrusjtsjov-biografi. Ikke bare blir det skrevet om Khrusjtsjov, men han slipper også selv til orde. *Argumenty i fakty* skal trykke utdrag fra hans memoarer, og det nystartede tidsskriftet *Isvestija TsK KPSS* offentliggjorde i marsnummeret 1989 hans hemmelige tale om Stalin til den 20. partikongressen.

Da Gorbatsjov lanserte sitt reformprogram i 1985/86, ble det av vestlige observatører regelmessig sammenlignet med Khrusjtsjovs kulturelle tøvær. Det falt svært naturlig, ikke minst siden en rekke av Gorbatsjovs mest kjente fanebærere - Jevgenij Jevtusjenko, Vladimir Dudintsev, Fjodor Burlatskij, Jurij Karjakin, etc. - hadde stått på barrikadene også i 1950- og '60- årene, og siden hadde fått sin karriere mer eller mindre ødelagt under Bresjnev. I sovjetiske publikasjoner ble imidlertid de genealogiske båndene mellom de to liberaliserings-epokene lenge nedtonet mest mulig, av helt forståelige grunner. Like mye som man i Sovjetunionen husker Khrusjtsjov som reformator, husker man ham som den som maktet å gjøre reformer til et skjellsord. Hans tøvær slo heller aldri over i en ekte vårløsning. Etter hvert er man likevel begynt å erkjenne offentlig at perestrojkaen på visse områder står i gjeld til Khrusjtsjovs innsats. Den 17. april 1989 ble 95-årsdagen for hans fødsel feiret med et masse møte i Kinoens hus i Moskva med en rekke prominente prestrojka-forkjempere til stede.

Fjodor Burlatskij har i *Literaturnaja gaset*a tegnet opp noen første streker av et Khrusjtsjov-portrett.¹⁷ Han berømmer førstesekretæren for hans mot til å ta et oppgjør med arven fra Stalin-tiden. Khrusjtsjovs tale til den 20. partikongress var etter Burlatskijs oppfatning et eksempel på at en politisk leder satser hele sin makt og endog sitt liv på ett kort for å oppnå et høyverdig samfunnsgavnlige mål. Slik uegennyttig innstilling oppviser historien svært få tilfeller av. «I det etterstalinistiske lederskapet var det ikke en eneste annen statsmann som kunne ha holdt en tilsvarende tale om personlighetskulten.»

Med denne skildringen av Khrusjtsjovs innsats virker det som om Burlatskij vil gå fra den ene ytterligheten til den andre: Mens rammen rundt Khrusjtsjovs portrett tidligere var tom, skal den nå omkranses et sterkt retusjert prydbilde. Vestlige historikere har påpekt at Khrusjtsjov slett ikke var den første sovjetiske leder som offentlig gikk inn for et oppgjør med Stalin-tiden. Allerede ni dager før Khrusjtsjovs hemmelige tale til partikongressen lanserte Anastas Mikojan et forsiktig avstaliniseringsprogram overfor den samme forsamlingen. Førstesekretæren hadde dermed valget mellom å ta avstand fra Mikojan eller å overby ham med en mer omfattende avstalinisering.¹⁸ Han valgte det siste.

I andre deler av sin Khrusjtsjov-artikkel viser imidlertid også Burlatskij at mange av førstesekretærens handlinger var motivert av et sterkt ønske om å sikre sitt liv og sin politiske makt. Burlatskij forteller bl.a. om spillet bak kulissene som førte til arrestasjonen av Berija på et møte i partipresidiet sommeren 1953. Burlatskij opplyser at det var Khrusjtsjov som tok initiativet til denne anholdelsen. Han kjørte personlig rundt til de andre presidiemedlemmene for å samle støtte til den. Khrusjtsjovs kronargument var at inntil de fikk henrettet NKVD-sjefen, måtte de alle frykte for sitt liv. Detaljer fra dette oppgjøret er ikke tidligere blitt fremlagt åpent i USSR.

Burlatskij minner også om at Khrusjtsjov omhyggelig unngikk referanser til tvangskollektiviseringen når han kritiserte Stalin, og forklarer dette med at førstesekretæren som tidligere partisjef i Ukraina selv bar et stort ansvar for overgrep mot bøndene. «Når han ikke sa sannheten om seg selv, kunne han heller ikke si hele sannheten om andre. Informasjonen om de forskjellige ledernes ansvar, for ikke å snakke om selve Stalins ansvar for de forbrytelser som ble begått, antok en ensidig og ofte tvetydig karakter.» Alt i alt må man kunne si at Burlatskij tegner et avbalansert bilde av den tidligere partilederen.

Et annet forsøk på å gjøre opp Khrusjtsjov-tidens politiske regnskap er foretatt av det før omtalte forskerparet Levada og Sjejnjs. De beskriver tøværet som «vår første perestrojka», men er likevel mer opptatt av å finne forskjeller enn likheter mellom '50- og '80-årene. De understreker at Khrusjtsjovs oppgjør med fortiden for det meste bestod i å kritisere enkelte «feil» ved Stalin-tidens system, ikke i et radikalt oppbrudd fra det. F.eks. ble omleggingen fra vertikal til territorial organisering av nasjonaløkonomien under sovnrarkhos-systemet proklamert som en tilbakevending til Lenin-tidens økonomi, mens det etter Levada/Sjejnjs' oppfatning bygget på det samme foreldede administrative kommandosystemet som Stalin hadde innført. Glasnost og pressefrihet ble ikke tolerert, og tidens ideologiske språk holdt fast på myten om det sosialistiske samfunnets «medfødte» fullkommenhet og «monolitiske karakter». I likhet med Stalin omtalte Khrusjtsjov Sovjetunionen som en «beleiret festning», omgitt av blodtørstige kapitalister. Ethvert forsøk på å sette i gang en åpenhjertig diskusjon om landets problemer kunne derfor stemples som fiendens renkespill.

Til tross for denne dystre diagnosen av tøværet, ender Levada/Sjejnjs på en optimistisk tone.

Det viktigste resultatet av dette stormfulle og motsigelsesfylte decenniet var at det ikke lenger var mulig eller tenkelig å vende tilbake til stalinismen, i det minste ikke i dens tidligere «klassiske» former. Men dette var ikke det eneste resultatet. Sæden til en ny sosial og politisk tenkning var tross alt sådd. [...] Denne sæden spiret to tiår senere.¹⁹

2.3 STALIN-TIDEN

Stalin-tiden er uten sammenligning den største verkebyllen i sovjetisk historie. Khrusjtsjov pirket hull på den, men da hans etterfølgere så hvor mye puss som rant ut, dekket de den skyndsomt til igjen og satte sin lit til ordtaket om at «tiden leger alle sår». Men Stalin lot seg ikke fortrenge så lett, på 1970-tallet var den folkelige Stalin-kulten tiltakende. På dashbordet i stadig flere biler kunne man se små portretter av en mann med store barter, ikke minst gjaldt dette militære kjøretøyer. Slik autoritets-nostalgi ble tolerert, om enn ikke direkte oppmuntret av myndighetene. Ved 100-årsjubileet for Stalins fødsel 21. desember 1979 signaliserte en artikkel i *Pravda* at det var foretatt en delvis rehabilitering av diktatoren.²⁰

Når Khrusjtsjovs avstalinisering så lett kunne kveles, skyldtes det at den hadde vært gjennomført svært stykkevis og halv hjertet:

- Stalins regjeringstid ble delt i to ved året 1934. Hans virksomhet frem til den tiden ble betraktet som sunn og god statsmannskunst. Først etter mordet på partisejeren i Leningrad, Sergej Kirov 1. desember 1934, tok de patologiske trekkene ved hans personlighet overhånd. Det betød at hans rolle i maktkampen mellom partilederne på slutten av 1920-tallet, så vel som tvangskollektiviseringen og gjennomføringen av den første femårsplanen, ble vurdert positivt. Dermed kunne ikke Stalins politiske hovedmotstandere fra 1920-årene, som Bukharin, Trotskij og Sinovjev, rehabiliteres.
- Khrusjtsjovs kritikk rammet bare Stalins person, ikke hans håndlangere og slett ikke partiet som sådant. Partiets medlemmer på høyt og lavt nivå ble betraktet som ofre, ikke som medskyldige i terroren. Som en konsekvens av dette fokuserte avstaliniseringen på gjenoppreisning for ofrene, ikke oppgjør med bødlene. En håndfull høyere NKVD-offiserer ble stilt for retten og henrettet, men det store flertallet beholdt liv og lemmer, jobb og datsja.
- Rehabiliteringene under Khrusjtsjov gjaldt kun partimedlemmer. De millioner av alminnelige sovjetborgere som fortsatt befant seg i leirene ved Stalins død, slapp for en stor del ut, men ble ellers forbigått i stillhet. Omfanget av utrenskningene ble heller aldri fastslått. Det ble talt om «masseundertrykkelse», men ordet «millioner» ble aldri brukt, til nød «tusener».
- Selv om deler av avstaliniseringen foregikk offentlig, ble Khrusjtsjovs hovedtale på den 20. partikongress holdt for lukkede dører. Oppgjøret med fortiden skulle primært være til innvortes bruk. Khrusjtsjov lovet at det skulle bli reist et minnesmerke over Stalin-tidens ofre på Den røde plass, men saken ble trenert, og minnesmerket aldri reist.

Det er på denne bakgrunn dagens fornyede oppgjør med Stalin-tiden må betraktes. Vi kan straks slå fast at på de fleste områder er utviklingen allerede gått langt forbi de fortielsesgrenser som Khrusjtsjov trakk opp, men på noen utkjempes det fortsatt en bitter kamp.

Minnesmerke over ofrene er igjen blitt lovet. Etter alt å dømme vil det ikke bare bli reist et felles monument i Moskva, men også en rekke mindre minnestøtter rundt om i distriktene. Det arbeides også med planer om å bygge et helt minnesenter med linje med de jødiske Holocaust-sentrene i Israel og USA. Selv om ingen av minnesmerkene ennå er på plass, vil det neppe bli mulig å stoppe dem denne gangen.

Avstaliniseringen foregår i dag i langt større offentlighet, de viktigste fora er avisspaltene og ikke partimøtene. Den fokuserer også på Stalins forbrytelser overfor den jevne sovjetborger, ikke bare overfor partiet. I mai 1988 uttalte f.eks. en av Sovjetunionens ledende jordbruksekspert, akademimedlem Vladimir Tikhonov, til sovjetisk TV at så mye som 15 millioner bønder ble utsatt for overgrep under tvangskollekti-

viseringen.²¹

Også andre forskere har justert tallene på utrenskningenes ofre kraftig oppover. Den marxistiske, tidligere opposisjonelle historikeren Roj Medvedjev får nå uttale seg til sovjetiske media. Hans hovedverk *La historien domme* er riktignok ennå ikke utgitt i Sovjetunionen, men han har i en artikkel i *Moscow news* høsten 1988 oppsummert sine viktigste tall. Medvedjev har regnet ut at to til tre millioner av de deporterte kulakkene omkom i Sibir, mens ytterligere seks millioner bønder ble ofre for den kunstige hungersnøden i 1932-33. For tidsrommet frem til 1937 regner han med i alt 17-18 millioner undertrykte, hvorav ca. 10 millioner døde. For de to årene 1937 og 1938 setter han antallet ofre til 5-7 millioner, mens utrenskningene mellom 1941 og 1946 alt i alt krevde minst 10 millioner ofre. I løpet av de siste seks årene av Stalins styre ble nok en million personer etter Medvedjevs overslag urettmessig arrestert.²² Disse tallene er på linje med de mest pessimistiske vestlige overslag. Robert Conquest mener f.eks. å kunne dokumentere at 20 millioner døde under utrenskningene, men regner med store mørketall, kanskje må denne summen økes med 50%.²³ Conquests hovedverk *Den store terror* skal nå trykkes i Leningrad-tidsskriftet *Neva*.

Omfanget av Stalins terror vil etter all sannsynlighet være et viktig spørsmål i sovjetiske media i lang tid fremover, selv om alle arkivene skulle bli åpnet og alt relevant materiale bli tilgjengelig for forskerne. Mange vil fortsatt med forskjellige former for tallmagi forsøke å redusere betydningen av utrenskningene. Likevel virker det som om de rent kvantitative problemstillinger i dag overskygges av mer kvalitative spørsmål. Det diskusjonen dreier seg om, er ikke lenger hvorvidt alvorlige forbrytelser fant sted og heller ikke primært hvilket omfang de hadde, men hvordan man skal forklare dem og hvem som skal bære ansvaret. En trendsetter i denne debatten er Dmitrij Volkogonov, som er i ferd med å skrive den første Stalin-biografi i Sovjetunionen siden 1953. Volkogonov er en kjent og meget produktiv forfatter, siden 1960-årene har han produsert ikke mindre enn 20 bøker og et utall artikler, for det aller meste om militær-teoretiske emner. Han har doktorgrad i filosofi og er generaloberst i Sovjetarmeen. Inntil våren 1988 var han nestkommanderende ved Den politiske hovedadministrasjonen i De væpnede styrker, og overtok etter det som direktør for Institutt for militærhistorie. Han regnes som en av haukene i det sovjetiske militære «establishment», og har en rekke ganger vært involvert i polemikk mot sovjetiske fredsfor kjempere, som han anklager for pasifisme og undergraving av

befolkningens forsvarsvilje.²⁴ Med slike interesser og holdninger er det noe overraskende at han nå har påtatt seg å rydde opp i Stalins dødsbo.

Volkogonovs bok, «Triumf og tragedie (et politisk portrett av J. V. Stalin)», har fått solid forhåndstale, og to helsides utdrag har vært trykket i hhv. *Literaturnaja gazeta* og *Pravda*.²⁵ Her slår forfatteren fast at Stalin er en meget komplisert skikkelse, den mest motsigelsesfylte i hele Sovjetunionens historie. Han begikk utilgivelige politiske feil og forbrytelser som gav seg utslag i at «mange tusen» uskyldige mennesker ble undertrykket. Samtidig leverte han et «uomtviselig bidrag» til kampen for sosialismen. «Stalin og den ledende kjerne i partiet forsvarte leninismen i den politiske idé-kampen, og skapte gunstige vilkår for en forsert bygging av sosialismen.»

På den ene siden finnes det etter Volkogonovs oppfatning ingen unnskyldning for de forbrytelser som ble begått i 1937, på den annen side ble hele grunnlaget for det moderne sovjetsamfunnet lagt nettopp på denne tiden. Han advarer likevel mot å veie Stalins bedrifter og synder opp mot hverandre. En slik betraktningssmåte er i utgangspunktet umoralsk, for «ingen fortjenester kan rettferdiggjøre umenneskelighet». Volkogonov velger i stedet en psykologisk angrepsvinkel, og tolker «fenomenet Stalin» ut fra et komparativt studium av diktatorers psykologi. Dersom Volkogonov hadde foretatt en sammenligning mellom Stalin og Hitler, ville hans analyse pekt ut over en ren personlighetsanalyse og ledet opp til en jevnføring av stalinismen og nazismen som politiske systemer. I stedet velger han som sammenligningsmateriale politiske Fører-skikkelser med et mindre belastet rykte: Aleksander den store, Julius Cæsar, Oliver Cromwell, Ivan den grusomme og Peter den store. Selv om Volkogonov erkjenner at enhver historisk analogi vil halte, mener han det er mulig å gjenfinne en del psykologiske felles trekk mellom enevoldsherskere fra forskjellige tider. De utvikler en følelse av egen ufeilbarlighet, overvurderer sine egne kvaliteter, og mener de kan tillate seg å gjøre ting som ville vært utenkelig for andre. Hos Stalin fester Volkogonov seg også ved hans ensomhet, sjenanse, overfor store auditorier, og behovet for å omgi seg med personer som var helt avhengige av ham.

En av Stalins mest skjebnesvangre feil var etter Volkogonovs syn hans dårlige ledelse av USSRs forsvarspolitik før og under den annen verdenskrig. Stalins godtroenhet overfor Hitler var utilgivelig, og vennskaps- og grenseavtalen mellom USSR og Tyskland av 28. sept. 1939 «et stort politisk feilgrep». Videre førte kravet om at generalene bare skulle

trene på fremrykning og angrep til at De væpnede styrker ikke var i stand til å foreta en velorganisert retrett da det tyske angrepet var et faktum.

Om Stalins utenrikspolitikk kan karakteriseres som feilslått, må hans militære kaderpolitikk ifølge Volkogonov stemples som forbyrterisk. I løpet av 1937-38 ble 40.000 offiserer utrensket, med det resultat at ved krigsutbruddet var ca. 85% av dem under 35 år, og 75% hadde sittet i sine tjenestestillinger i mindre enn ett år. «I verdenshistorien er det vanskelig å finne eksempler på at den ene av partene har svekket seg selv slik før et oppgjør på liv og død. Dette ikke bare oppmuntret Hitler, men direkte ansporet ham til å fremskynde begivenhetenes gang.»

Volkogonov er blitt kritisert av radikale historikere for å legge seg på en altfor forsiktig linje i oppgjøret med Stalin. Med sin sterke fokusering på Stalins personlighet når han ikke ut over Khrusjtsjov-tidens snevre fortolkningsrammer for stalinismen: Et i utgangspunktet ypperlig sosialt system ble midlertidig forkvaklet av ett enkelt individ. Det sist offentliggjorte utdraget fra Volkogonovs annonserte bok er likevel krasere og dristigere enn det første, noe som kan være et tegn på at han har tatt kritikken inn over seg. Når «Triumf og tragedie» til slutt foreligger, kan den vise seg å være mer radikal enn forhåndsutdragene skulle tilsi.

Andre sovjetiske historikere holder derimot fast på en svært tradisjonell historieskriving til høyre for Volkogonov. På årsdagen for utbruddet av den annen verdenskrig, 1. september 1988, fikk de to militærhistorikerne Feliks Kovaljov og Oleg Rsjesjevskij utfolde seg over en helside i *Pravda* med sin forklaring på hvorfor krigen brøt ut.²⁶ I sin artikkel beklager de to forskerne Stalins «subjektive feilgrep» og «de negative sidene» ved hans politiske kurs, men legger så å si hele skylden for krigsutbruddet på «de snevre klasseinteresser og den egoistiske, prinsipløse politikk» som ble ført i London og Paris. Mens Sovjetunionen som den eneste stormakt i Europa konsekvent gikk inn for kollektivt forsvar og støtte til svake nasjoner, inngikk vestmaktene det skammelige München-forliket. Dette var ikke bare et troløst brudd på forbundsavtalen med Tsjekkoslovakia, men et bevisst forsøk på å vende den tyske aggresjonen østover, mot USSR. I denne situasjonen hadde ikke Stalin noe annet valg enn å inngå en ikke-angrepspakt med Hitler. Selv om det skulle være sant at Hitler tjente mer på utsettelsen av krigen på østfronten enn Sovjetunionen gjorde, slik mange vestlige forskere hevder, rokker ikke det ved det faktum at ikke-angrepsavtalen ble

påtvunget Sovjetunionen. Den var «diktert av den konkrete historiske situasjonen». All tale om en hemmelig tilleggsprotokoll avfeier Kovaljov og Rsjesjevskij som oppspinn. Med omarbeidelse av et par-tre setninger kunne deres artikkel vært skrevet for både ti og tyve år siden.

Også når det gjelder etterkrigstidens internasjonale historie står den apologetiske linje i sovjetisk historieskriving sterkt. Professor Dasjitsjev åpner riktignok for en nytolkning av den kalde krigen ved å hevde at vestmaktene ikke uten grunn oppfattet utvidelsen av den sovjetiske innflytelsessfære i Øst-Europa i 1940-årene som hegemonistisk og som et utillatelig brudd på den europeiske balanse.²⁷ Denne tolkningen er imidlertid i svært liten grad blitt fulgt opp av andre skribenter. 29. august 1988 var en helside i *Pravda* viet spørsmålet «Hvem utløste den kalde krigen?»²⁸ Artikkelenes to forfattere, Valentin Falin og Lev Besymenskij, mente å kunne besvare dette entydig ved å vise til forskjellige krigsscenarier utarbeidet ved vestlige staber i 1940-årene. De forutsatte alle massiv bombing av sovjetisk territorium med atomvåpen. Så tidlig som i 1943 skulle USA og England ha begynt å betrakte sin østlige forbundsfelle som en fremtidig hovedfiende. Falin og Besymenskij mente derfor å kunne legge ansvaret for den kalde krigen utelukkende på disse landenes regjeringer. De sovjetiske forskerne holdt muligheten åpen for at arkivene fortsatt inneholder uutforsket materiale, men trodde ikke dette vil kunne rokke ved deres hovedkonklusjon. «Svart vil forbli svart og hvitt hvitt.» Dette programmatisk svart-hvitt-skjemaet brøt klart med den nye tenkningens krav om å rive i stykker «fiendebilder» og overvinne stereotype oppfatninger av omverdenen.²⁹ Falin og Besymenskij's artikkel må likevel kunne karakteriseres som svært autoritativ, både pga. det fremtredende oppslaget den fikk i det sovjetiske kommunistpartiets hovedorgan, og fordi Falin sitter sentralt i det sovjetiske partiapparatet. Da han skrev kald-krig-artikkelen, var han direktør for pressebyrået Novosti, senere er han blitt utnevnt til leder for Internasjonal avdeling i sentralkomiteens sekretariat.

I overensstemmelse med prinsippene for glasnost er riktignok en ledende vestlig ekspert på den kalde krigen, John L. Gaddis, sluppet til i *Pravdas* spalter med et motinnlegg. Her påpeker han at de sovjetiske forskernes materiale utelukkende er hentet fra vestlige arkiver, mens de sovjetiske fortsatt for en stor del er lukket. Gaddis får likevel ikke ha siste ordet, som gis til professor Rsjesjevskij. Han opprettholder hovedkonklusjonene i Falin/Besymenskij's artikkel: Mens USA utviklet aggressive planer mot så vel Sovjetunionen som frigjøringsbevegelser i

den tredje verden, var den sovjetiske utenrikspolitikken etter krigen primært styrt av behovet for å sikre optimale vilkår for en fredelig gjenoppbygging av sovjetsamfunnet.³⁰ Det slår ikke verken Falin, Besymenskij eller Rsjesjevskij som noe paradoks at Stalin, som i stigende grad fremstilles i sovjetiske media som en skruppelløs diktator i innenrikspolitikken, skulle være et uskyldig offer for andres aggresjon i utenrikspolitikken.

Nettopp den intime sammenhengen mellom innenrikspolitikk og utenrikspolitikk er derimot et hovedtema for historikeren Nikolaj Popov. I mars 1989 bemerket han i en artikkel i *Literaturnaja gazeta* at mange vestlige politikere i mellomkrigstiden benyttet Stalins utenskninger som et påskudd til å føre en hard, antisovjetisk utenrikspolitikk. Men like ofte var faktorenes orden den motsatte: Man reagerte med forskrekkelse over Stalins innenrikspolitikk, og ville derfor ha minst mulig med ham å gjøre. Europeere og amerikanere hadde ingen grunn til å tro at han ville opptre mer hederlig eller rettskaffent overfor dem enn overfor sine egne undersåtter. Selv om de så seg nødtvunget til å samarbeide med ham under den annen verdenskrig, nærret de ingen illusjoner om at seieren over Hitler ville forandre Sovjetunionens politiske system. Popov har derfor forståelse for at vestmaktene vendte tilbake til sin tradisjonelle antikommunisme etter fredsslutningen.³¹

Enkelte sovjetiske skribenter har derimot oppfattet forholdet mellom stalinismen og omverdenen nøyktig motsatt, og lagt ansvaret for Stalins innenrikspolitiske eksesser på utenlandske, vestlige aktører. I en artikkel i *Nasj sovremennik*, organ for forfatterforeningen i RSFSR, gjør litteraturkritikeren Vadim Kosjinov et forsøk på å fortolke stalinismen i en verdenshistorisk kontekst. I motsetning til Volkogonovs individorienterte tilnæringsmåte vil han spørre etter hvem det var i samtiden som muliggjorde stalinismens fremvekst.³² Han minner om at Stalin ble forherliget, eller i det minste beskyttet mot kritikk, av en rekke fremtredende vestlige intellektuelle, som Louis Aragon, Roman Rolland og Lion Feuchtwanger. «Stalin-kulten var slett ikke et resultat av hans egne eller hans tvilsomme håndlangeres intriger, men i ordets bokstavelige betydning et verdenshistorisk fenomen, som ble realisert overalt fra Madrid til Shanghai.»

Kosjinov insisterer på at han ikke er ute etter å hvitvaske Stalin, men i realiteten er det likevel det han gjør. Når han retter blikket mot situasjonen i Sovjetunionen, minner han om at Stalin ikke kunne klart å utføre sine ugjerninger uten aktiv hjelp fra medskyldige. Av disse trekker

Kosjinov frem partisjefen i Ukraina, Lasar Kaganovitsj og, mer overraskende, den relativt ukjente jordbruksministeren Jakov Jakovljev. Det viktigste fellestrekk disse hadde var at begge var jøder. Blant Jagodas menn navngir Kosjinov følgende: Rosjal, Pauker, Berman, Rapoport, Firin og Kogan. Listen etterlater et bestemt inntrykk av at samtlige av NKVDs sjefskontorer var befolket av jøder og andre ikke-russere. Kosjinovs ærend er etter alt å dømme å renvaske ikke bare den russifiserte georgieren Stalin, men også hele det russiske folk, noe bl.a. Roj Medvedjev har slått ned på flere ganger. Kosjinov er imidlertid blitt tatt i forsvar av svært mange andre.³³

Volkogonovs og Kosjinovs artikler representerer på mange måter ytterpunktene i dagens sovjetiske stalinologi. Mellom den førstes individualiserende Scylla og den andres universalistiske Kharybdis krysser forskerne fremover på jakt etter den historiske sannhet. Oppgjøret med terroren er imidlertid ikke bare et historisk anliggende; mange av Stalins håndlangere under utrenskningene lever fortsatt. I enkelte av de mest radikale glasnost-publikasjonene er det fra og med 1988 blitt trykket leserbrev som tar til orde for et forsinket rettsoppgjør med terrorens små og store apparattsjiker. *Moscow news* trykket i mai 1988 et leserbrev som hevdet at «de forbrytelsene som er begått av Stalins og Berijas bødler, er uoverskuelige. De har gjort enorm, uopprettelig skade for folket og landet. Men har noen av disse bødlene blitt straffet? Det finnes ingen foreldelsesfrister for deres forbrytelser.»³⁴ Konkret krevde leseren at en viss KGB-offiser, Khvat, som var medskyldig i tortur av den berømte biologen N.I. Vavilov, måtte bli stilt for retten.

Moscow news' journalist Jevgenija Albats oppsøkte Khvat i hans leilighet og laget et portrettintervju. Han fremstilles som et alminnelig menneske med enkel bondebakgrunn, uten utpreget sadistiske anlegg. Da han i 1938 ble valgt ut til å arbeide i sikkerhetsorganene, prøvde han å unnslå seg, men fikk høre at han ikke hadde noe valg. Her som i enhver annen jobb forsøkte han å være mest mulig pliktoppfyllende. Han holdt seg strengt til de instruksjoner han mottok ovenfra, også når disse gikk ut på at lovverket skulle settes til side og bekjennelser fremskaffes ved hjelp av tortur. Takket være godt arbeid gjorde han karriere og ble avdelings-sjef.

Jevgenija Albats konkluderer med at Khvat utvilsomt er moralsk skyldig. Derfor må han og hans kolleger navngis, for folkets og fremtidens skyld. Derimot er hun overbevist om at de ikke bør straffes. «Blod avler blod. Undertrykkelse avföder nye undertrykkelser. Lovløshetens hjul vil

begynne å svirre igjen.» Dette synet er blitt støttet av svært mange, bl.a. Andrej Sakharov³⁵, mens andre, som forfatteren Anatolij Sjigulin, selv en av terrorens ofre, uttaler at etter hans oppfatning bør de fremste av Stalins forbrytere straffes. «Så lenge de forblir ustraffet, vil vi ikke kunne utrydde stalinismen.»³⁶

Det ser ikke ut til at Sjigulin vil få sitt ønske oppfylt. Sterke krefter arbeider for at oppgjøret med Stalin-tiden ikke skal få personlige konsekvenser for noen av dem som satt i ansvarlige stillinger den gang. For KGB er det av stor betydning å kunne beskytte sine forgjengeres rykte. Nå ble riktignok ikke KGB opprettet før i 1954, etter Stalins død, men organisasjonen har alltid, og med rette, oppfattet seg som arvtaker etter sikkerhetsorganene under Stalin og Lenin. Tjenestemenn i disse organene kalles «tsjekister» etter Dsjersjinskijs Tsjeka uansett hvilke forbokstaver organene hadde på den tiden de arbeidet der. En sverting av OGPU og NKVD som organisasjon (i motsetning til en fordømmelse som bare rammer Jagoda, Jesjov og Berija), vil derfor kaste skygger også over dagens sikkerhetsorganer.

KGB har i glasnost-epoken valgt å komme frem fra de politiske kulissene hvor organisasjonen har oppholdt seg til nå, og går ut med en aktiv markedsføring av sin virksomhet. Tidsskriftet *Argumenty i fakty* har fått en fast ny spalte under overskriften «KGB informerer og kommenterer». Lokalt deltar mange KGB-tjenestemenn i arbeidet med å fylle igjen de hvite flekkene i Stalin-tidens historie. Innbyggerne i byen Khita i Øst-Sibir, som har gått i bresjen for å få reist et minnesmerke over terrorens ofre, har til sin forundring oppdaget at KGB-offiserene i byen ikke motsetter seg dette foretakende, men villig stiller opp på pressekonferanser og TV-debatter om Stalin-tiden.³⁷ Det er likevel uvisst hvor representative disse er for organisasjonen som helhet.

2. september 1988 lot daværende KGB-sjef, Viktor Tsjebrikov, seg intervjuet av to *Pravda*-journalister, som bl.a. ville vite hvordan han forholdt seg til de tragiske sidene i sikkerhetsorganenes historie. Tsjebrikov slo da fast at under Stalin var det blitt begått alvorlige brudd på den sosialistiske legalitet. «Vårt parti har gitt en vurdering av disse bruddene, og medarbeiderne i Komitéen for statens sikkerhet deler denne vurderingen fullt ut.» Tsjebrikovs formuleringer viser at han anser oppgjøret med fortiden som et avsluttet kapittel. I tillegg minner han om at blant ofrene for utrenskningene var det også mange tsjekister, i alt over 20.000. Av disse blir tretten navngitt.³⁸

Også Jevgenija Albats i *Moscow news* bemerker at mange NKVD-

medarbeidere nektet å anvende lovstridige metoder i sitt arbeid, og måtte lide for det. I hennes artikkel fungerer denne påminnelsen som en del av bevisførselen mot Khvat: Ikke alle var som han. I intervjuet med Tsjebrikov tjener de 20.000 en annen hensikt: De plasserer sikkerhetspolitiet på ofrenes side, ikke på bødlenes. Man får inntrykk av at de uskyldig dømte tsjekistene har lidd en stedfortredende død og sonet også for sine ikke fullt så rakryggede kolleger. Tsjebrikov nevner heller ikke at mange av de utrenskede NKVD-offiserene hadde adskillige ugjerninger på samvittigheten da de forsvant i leirene.

2.4 LENIN-TIDEN

Stalin har det tross alt vært mulig å utsette for større eller mindre doser av kritikk i over 30 år, men hans forgjenger Lenin har like siden sin død kun vært omtalt i hagiografiske vendinger. Khrusjtsjovs avstalinisering fikk ikke følge av noen av-leninisering, snarere tvert imot. Nærmest som en slags kompensasjon for detroniseringen av Stalin ble Lenin-kulten ytterligere forsterket. En liknende praksis har det også vært tegn til under glasnost. Når glansen er blitt skrappt av den ene sovjetlederen etter den andre, har deler av den drysset ned på sovjetstatens grunnlegger. Man har hatt behov for en referanseramme og et normsett som senere tiders mistak og forbrytelser kan vurderes opp mot, og har til det formål skapt myten om Den leninistiske gullalder. Alle feilskjær er blitt forklart som avvik fra den rette leninistiske kurs. Dette er en linje som f.eks. Roj Medvedjev konsekvent har gjennomført, også i sin tid som opposisjonell historiker.³⁹

Men heller ikke dette dogmet har fått stå uantastet. Enkelte ganger har angrepet på det vært pakket inn i svært almene formuleringer. Historikeren Jevgenij Plimak uttalte f.eks. til *Voprosy filosofii* i oktober 1988 at mange av hans kolleger har glemt Marx' metodologiske tese: En omveltningssperiode kan ikke vurderes ut fra dens egen selvforståelse. Som eksempel på dette trekker han frem deres behandling av Stalin-tiden.⁴⁰ Denne beskyldningen er urettferdig. Det er lenge siden noen sovjetisk historiker karakteriserte 1930-årenes USSR som «verdens frieste, mest demokratiske og humane land» slik den stalinistiske propagandaen gjorde. Plimaks utsagn er imidlertid så generelt utformet at det må kunne anvendes også på Lenins år ved makten, også de var i høyeste grad en omveltningssperiode. Heller ikke Lenins selvforståelse kan m.a.o. trekke opp de absolutte rammer for senere generasjoner

forståelse av hans innsats.

I *Literaturnaja gazeta* i juli 1988 lovpriste Viktor Listov ytringsfriheten i den første tiden etter revolusjonen: Den gang var det mulig å kritisere selv Lenin. «Med andre ord, man hadde oppnådd den glasnost som vi fremdeles må kjempe for.»⁴¹ Åpenbart ville Listov betrakte det som et klart fremskritt dersom det igjen ble mulig å kritisere Lenin. Selv forsøker han seg med en spak kritikk av Lenins religionspolitikk, *in casu* konfiskeringen av kirkelige verdigjenstander i 1922.

I løpet av 1988 har enkelte røster hevet seg i den sovjetiske historiedebatten for at det politiske system Lenin skapte og det Stalin skapte, må ses i sammenheng. Når så stalinismen samtidig blir utsatt for en stadig sterkere kritikk, blir dette en eksplosiv sammenstilling. Diskusjonen omkring brudd vs. kontinuitet mellom Lenin og Stalin har vært ført med stor styrke i vestlig sovjetologi⁴², men har vært nærmest tabubelagt i sovjetiske media. Nå er det imidlertid mulig å berøre også dette emnet.

Først ute var den allerede omtalte litteraturkritikeren Vadim Kosjinov i aprilnummeret av tidsskriftet *Nasj sovremennik*. Hans argumentasjonsform er imidlertid svært spesiell. Kosjinov siterer sovjetiske demografer som har regnet ut at befolkningen i USSR i tidsrommet 1917-1923 gikk ned med 13 millioner mennesker. I forhold til den forventede befolkningstilvekst gir det et underskudd på 25 millioner individer. To millioner av disse emigrerte, men de 23 millionene som gjenstår, viser at mennesketapene i de første revolusjonsårene var langt større enn tapene i annen halvdel av 1930-tallet, mener han. Rent bortsett fra at Kosjinovs tallmateriale kan trekkes i tvil, er det betenkelig å sammenligne menneskelig svinn som hovedsakelig skyldtes krig, borgerkrig, uår, etc., med svinn som skyldtes bevisste og overlagte utrenskninger, henrettelser og kunstig fremprovosert hungersnød.

Kosjinov vil for øvrig på ingen måte laste Lenin og hans menn for denne mankoen. Han finner det naivt å beskyldte revolusjonære for illegalitet, for en revolusjon innebærer alltid at loven oppheves og erstattes av et revolusjonært diktatur. Kosjinov siterer Lenins definisjon av diktatur som «en makt som ikke er begrenset av noen som helst lover».⁴³ Denne definisjonen refereres ofte også av vestlige og eksilrussiske historikere, og da som regel for å dokumentere Lenins brutalitet og kynisme.⁴⁴ For Kosjinov er Lenins uttalelser derimot ikke gjenstand for kritikk. Han minner også om at ifølge Marx og Engels ville overgangen fra kapitalismen til sosialismen ledsages av lange

fødselsveer, og skriver de menneskelige tap under Lenin på denne kontoen. Uten at det sies direkte, får leseren et klart inntrykk av at også Stalin-tidens ofre kan bokføres her.

Måneden etter at Kosjynovs artikkel ble trykket tok den økonomiske journalisten Vasilij Seljunin opp forholdet mellom Lenin og Stalin i et annet litterært tidsskrift, *Novyj mir*.⁴⁵ Han minner om at Stalin ikke var den første som opprettet arbeidsleire for kommunistregimets motstandere, slike leire så dagens lys allerede under Lenins første år ved makten, den periode som vanligvis kalles «krigskommunismen». Nå vil ikke Seljunin kritisere leirsystemet som sådant. I likhet med Kosjynov mener han at bare den revolusjon som er i stand til å forsvare seg, er navnet verdig. «Bare en fariseer vil i dag påta seg å fordømme straffetiltak mot kontrarevolusjonære.» Seljunin har imidlertid funnet et sitat hos Feliks Dsersjinskij hvor denne hevder at man må isolere ikke bare de kontrarevolusjonære, men også parasitter og «de som bryter arbeidsordenen». Som økonom føler Seljunin at her er det noe som skurrer: Anvendelse av arbeidsleire for å straffe skoftere vitner om et økonomisk system bygget på tvang og kommandometoder, og nettopp dette var et essensielt trekk ved stalinismen.

Krigskommunismen er vanligvis blitt oppfattet som en serie *ad hoc* tiltak med økende bruk av tvangsmidler. Disse var nødvendige på bakgrunn av den ekstraordinære situasjonen som var skapt av borgerkrigen, med kaos, ødelagt økonomi og kamp mot ytre fiender. Krigskommunismen utgjorde således ikke noen klar ideologisk linje eller forutgående plan. Dette tradisjonelle synet utfordres av Seljunin, som mener å kunne påvise at krigskommunismen tvert imot avspeilet idéer som Lenin forfektet før Oktoberrevolusjonen. Lenin gikk fra første stund inn for å ødelegge privat handel og det frie arbeidsmarkedet, i stedet ville han innføre full statlig kontroll over produksjonsmidlene. Dermed berøvet han befolkningen dets viktigste incitament til å arbeide skikkelig, og tvangsarbeid fulgte som en logisk konsekvens.

I 1921 erkjente Lenin krigskommunismen som et feilgrep og erstattet den med Den nye økonomiske politikk, NEP. Dermed vant realismen en seier over ideologien, hevder Seljunin. Slik han ser det, ligner NEP i hovedtrekk på det økonomiske system som holder på å vokse frem under perestrojka. Hans artikkel er således et pasjonert forsvar for NEP, og han går inn for en rask og betingelsesløs omlegging til dette sosio-økonomiske systemet. I motsatt fall vil den sovjetiske økonomien bryte fullstendig sammen i løpet av 1990-årene, og sjansen til å utvikle et sosialistisk

demokrati vil være forspilt. Det politiske system som svarer til økonomisk sammenbrudd, er nemlig ikke demokrati, men diktatur. Seljunins artikkel er et av mange eksempler på at sovjetiske skribenter i dag vender seg mot fortiden ikke for historiens egen skyld, men for å finne oppskrifter for fremtidssamfunnet.

Seljunins artikkel er i god overensstemmelse med Gorbatsjovs politikk. Dagens generalsekretær har erklært at han ikke ønsker å avvikle den sovjetiske variant av kommunismen, men i stedet vil finne frem til en mer demokratisk og effektiv sosialisme. Da byr NEP seg frem som et hendig forbilde. Det blir stukket under en stol at Lenin selv tross alt betraktet den nye økonomiske politikken som et taktisk tilbaketog. For å høyne NEPs ideologiske prestisje har man funnet frem til et sitat fra Lenin der han hevder at NEP-politikken var planlagt «seriøst og for lang tid».⁴⁶

I mai 1988 arrangerte tidsskriftet *Voprosy istorii* en rundebordskonferanse viet de sovjetiske 20-årene. Svært mange av deltakerne fremhevet NEPs dagsaktualitet. Jevgenij Ambartsumov påpekte at i de mest progressive statene i den sosialistiske leir - Kina og Ungarn - blir NEP opplattet som den eneste perioden i sovjetisk historie de kan høste positive erfaringer fra. Viktor Danilov, dekanus ved Leningrad-universitetets historiske fakultet, hevdet at NEP skilte seg kvalitativt ut fra så vel den foregående som alle de påfølgende epoker i sovjetisk historie, «i det minste inntil våre dagers perestrojka».

Henrik Wergeland oppfattet i sin tid norsk middelalder og tiden etter 1814 som to halvdelar av en ring som var brutt i stykker og så skjøtt sammen med en uekte legering, dansketiden. På en tilsvarende måte ønsker en del sovjetiske forskere å sette en parentes rundt det meste av landets nyere historie og «nullstille» historien fra NEP.⁴⁷ Mye av debatten har dermed gått ut på å finne årsakene til hvorfor alt gikk galt etter Lenins død, hvorfor NEP likevel ikke ble gjennomført «seriøst og for lang tid».

Inn i denne debatten har to forskere fra Institutt for marxisme-leninisme kastet en brannfakkell. I en lengre todelt artikkel i *Pravda* 30. september og 3. oktober 1988 stilte Gennadij Bordjugov og Vladimir Koslov det kjetterske spørsmål om NEP likevel skilte seg så klart ut fra perioden før og etter som glasnost-historikerne vil ha det til.⁴⁸ Mens den konvensjonelle historiker-visdom har oppfattet Stalins «revolusjon ovenfra» som et fundamentalt brudd med NEP, vil disse forskerne påvise at han på vesentlige punkter bygget videre på den.

Troen på at ett enkelt menneske ved en viljesbeslutning skulle være i

fremsetter han en teori om hvordan det sovjetiske demokratiet ble utviklet til et stalinistisk diktatur:

Det stalinistiske diktatur var et lovmessig sluttresultat av at enhetsprinsippet seiret over demokratiprinsippet. Enhetsprinsippet seiret som et lovmessig sluttresultat av en bevissthetssykdom: Det demokratiske prinsippet om at mindretallet må underordne seg flertallet, ble en vakker dag tolket som flertallets rett til å undertrykke mindretallet. Det skulle ikke mye til for å unytte denne retten til å opprette et personlig diktatur.

Hvorvidt man vil mene at denne kjedereaksjonen satte inn under Lenin eller Stalin, vil være avhengig av hvordan man tolker resolusjonen «Om partienheten». Mange av Kljamkins lesere vil nok mene at nettopp den satte enhetsprinsippet over demokratiprinsippet. Selv om Kljamkin selv er av en annen oppfatning, har han som den første i Sovjetunionen åpnet opp for en fundamental problemstilling som kaster truende skygger over Lenins rolle.

Et tredje mulig tema for den som vil analysere sammenhengen mellom Lenin og Stalin, er ideologien. De fleste Stalin-kjennere vil være tilbøyelige til å mene at diktatoren var et utpreget maktmenneske som lot den praktiske politikken styre ideologien og ikke omvendt. Samtidig er det en kjensgjerning at han la for dagen en betydelig interesse for teoretiske spørsmål. Han kjente Lenins ideologiske skrifter godt, og fremla sitt eget teoretiske hovedverk under tittelen *Leninismens grunnlag*. Er det så mulig å hevde at Stalin forkynte en annen ideologi enn Lenin?

Den sovjetiske filosofen Aleksandr Tsipko tok opp dette spørsmålet over fire nummer av tidsskriftet *Nauka i sjisn* vinteren 1988/89.⁵² Han hevder at Stalins idéer om sosialisme var representative for den tids marxister. Bare på to punkter er det mulig å gripe Stalin i teoretiske avvik fra marxisme-leninismen. For det første definerte han kommunistpartiet som «en ridderorden av sverdbærere», for det andre hevdet han at klassekampen vil intensiveres etter hvert som samfunnet nærmer seg den klasseløse tilstand. På alle andre punkter forkynte han ren og uforfalsket marxisme. Derfor, mener Tsipko, bør man lete etter røttene til Stalins diktatur i denne ideologien.

Konkret trekker Tsipko frem marxisme-leninismens klassetenkning: Dens inndeling av menneskene i progressive og reaksjonære klasser vil i en ekstrem politisk situasjon kunne brukes til å rettferdiggjøre enhver form for voldsbruk. Dernest hevder Tsipko at når marxistene vil avskaffe markedet som økonomisk mekanisme, rydder de vei for totalitarismen

enten de vil eller ei. Dette innså Marx aldri, og Lenin skjønte det først mot slutten av sitt liv. Endelig siterer Tsipko en rekke russiske marxister, deriblant Georgij Plekhanov, for å vise at allerede før 1917 ble de tradisjonelle begreper om lov, moral og demokrati underordnet det altoverskyggende mål - Revolusjonen.

Tsipkos angrep på den marxist-leninistiske ideologi rokker ved en av sovjetstatens grunnpillarer. Samtidig er det påfallende hvor sjelden han stopper opp ved Lenins rolle. Selv «den røde terror» som fant sted i Petrograd i 1919, knytter han bare til Stalins og Sinovjevs navn. Man får av og til inntrykk av at han ønsker å skjære løs ideologien og la den fare mens han vil beholde Sovjetstatens grunnlegger. Men en Lenin uten leninismen vil mildt sagt bli en nokså amputert skikkelse.

3. AKTØRER I HISTORIEREVISJONEN

3.1 PARTILEDELSEN

Spørsmålet om kontinuitet og brudd mellom Stalin og Lenin ble i 1988 det mest brennbare tema i sovjetisk historiografi. 4. oktober rykket den nyutnevnte sjefsideologen i kommunistpartiet, Vadim Medvedjev, ut mot dem som hevdet at «det administrative kommandosystemet går tilbake på Lenin». Han tolket dette som «uansvarlige forsøk på å kaste en skygge over Lenins arv, over sosialismens grunnpillarer og grunnverdier».⁵³ Ingen skribenter ble nevnt ved navn, men adressen synes helt klar. Dagen før hadde den siste av Bordjugov/Koslovs artikler stått på trykk. I tidligere tider ville en slik domfellelse satt en effektiv stopper for disse forskernes karriere, i dag bidrar den snarere til at publikum ser med skjerpet forventning frem til deres neste artikler.

Partiet er for tiden ikke den eneste premissleverandør for historiedebatten. Dette viser seg på mange måter, bl.a. ved at sitater fra den sittende generalsekretær ikke lenger er obligatoriske i vitenskapelige artikler. Og hva mer er: Dagens historierevisjon synes ikke å være et resultat av partiets påtrykk, snarere virker det som om Gorbatsjov gradvis og til å begynne med noe nølende har latt seg rive med av jakten på den historiske sannhet. Gorbatsjovs viktigste bidrag består i innføringen av glasnost og utvidet pressefrihet. Dette har så andre benyttet seg av for å sette den historiske tematikk på dagsorden.

Gorbatsjovs holdning til partiets historie har gjennomløpt en markant utvikling siden han overtok som partisjef. I februar 1986 lot han seg intervju av *l'Humanité*, hovedorganet for det franske kommunistpartiet, og ble stilt følgende spørsmål: «Er stalinismen et tilbakelagt stadium i Sovjetunionen?» Generalsekretærens svar ble av mange observatører oppfattet som et klart signal om at han ikke aktet å løfte lokket av historiens Pandora-boks: «'Stalinisme' er et begrep som er oppfunnet av kommunismens fiender, og brukes av mange for å sverte Sovjetunionen og sosialismen generelt.»⁵⁴ I juni samme år advarte han på et uformelt møte med sovjetiske forfattere mot å være for sterkt opptatt av fortiden.⁵⁵ Allerede måneden etter annonserte imidlertid *Pravda* at det ville bli utarbeidet en ny partihistorie som også skulle ta opp «negative fenomener», inklusive Stalin-tidens, og Thomas Sherlock daterer omslaget i Gorbatsjovs holdning til denne sommeren.⁵⁶

På Komsomols 20. kongress i april året etter gav Gorbatsjov noen pekepinner for hvordan den nye partihistorien burde se ut. Den skulle være en «ærlig, modig og tiltrekkende bok som avdekker landets og partiets heroiske vei i hele dens storhet, forgangsmennenes vei». Nå kreves det neppe særlig stort mot å trekke frem partiets heroisme og storhet, men Gorbatsjov la til at boken heller ikke skulle tie om «menneskeskjebnenes og begivenhetenes dramatik», i boken måtte det ikke være noen «blanke sider». ⁵⁷ Så sent som i april 1987 ble altså Stalin-tidens uhygge kun omtalt i så forblommede vendinger.

I en tale i juli samme år slo Gorbatsjov fast at «vi kan aldri og bør aldri tilgi eller forsvare det som skjedde i 1937-1938». ⁵⁸ Dersom disse ordene var blitt uttalt et år senere, ville de vært oppfattet som et forsøk på å begrense kritikken av fortiden: Bare to år av Sovjetunionens 70-årige historie var klanderverdige. Når denne setningen senere er blitt gjentatt av andre sovjetere, har den da også ofte tjent en slik apologetisk hensikt. Da ordene falt, markerte de imidlertid en milepæl på veien mot større åpenhet om fortiden. Men Gorbatsjovs uttalelser om historien var fremdeles nokså få og knappe. Mange så derfor med spenning frem til hans jubileumstale på 70-årsdagen for Oktoberrevolusjonen. Det var ventet at den ville gi et utsyn over Sovjetunionens historie slik den fortonet seg fra Kreml anno 1987, noe som også holdt stikk.

Talen inneholdt elementer av så vel nytenkning som forsiktighet, og den dominerende tendens var vanskelig å bestemme. Det vitner bl.a. de norske presseopplagene om. De varierte fra «Gorbatsjov hudfletter Stalin» til «Forsiktig oppgjør med Stalin». ⁵⁹ Av disse traff nok den siste karakteristikken best.

På kontoen for Gorbatsjovs dristighet kan følgende momenter fra talen noteres: Han slo utvetydig fast at det på 30-tallet var begått «forbrytelser bygget på maktmisbruk». Det ble innrømmet at det blant ofrene for utrenskningene ikke bare var partimedlemmer, men også partiløse. Alle forsøk på å bortforklare Stalins delaktighet ved at han ikke visste hva som foregikk, ble avfeiet. Anklagene ble videre rettet ikke bare mot Stalin, men også mot «hans nærmeste krets».

Khrusjtsjovs status som ikke-person ble definitivt opphevet. Han ble ikke bare omtalt ved navns nevning, men endog berømmet for sitt oppgjør med Stalin og for å ha plukket fra hverandre gamle tankeklisjéer i innenriks- og utenrikspolitikken. Khrusjtsjov ble også anerkjent som den første som tok opp kampen mot de byråkratiske kommandometodene i statsstyret, den samme kampen som Gorbatsjov nå fører. Slik ble første-

sekretæren indirekte hyllet som en forløper for dagens perestrojka.

Også Trotskij ble hentet frem fra ikke-personenes rekker, men fikk et langt dårligere skussmål. Han ble stemplet som en overordentlig selvgod og vinglete politiker. Trotskismen var etter Gorbatsjovs oppfatning et fordekt angrep på leninismen bak en pseudorevolusjonær ordstrøm. Stalins andre hovedmotstander, Nikolaj Bukharin, ble derimot gitt en relativt mild refs. Han hadde undervurdert tidsfaktorens betydning for oppbyggingen av sosialismen i 1930-årene, men hadde på den annen side snart innrømmet sine feil. Dessuten hadde han bidratt aktivt til å knuse den farlige trotskismen.

Som ventet var omtalen av Lenin entydig positiv, men her er det verd å merke seg hvilke sider ved hans politikk Gorbatsjov trakk frem.

Lenins tenkning og bolsjevikenes virksomhet i det hele tatt var preget av raske skiftninger i arbeidsformer og arbeidsmetoder. Deres smidighet og originale taktiske løsninger og politiske dristighet er et lysende forbilde for en antidogmatisk, virkelig dialektisk og følgelig ny tenkning.

Her er det pragmatikeren, for ikke å si opportunisten Lenin som berømmes, ikke dogmatikeren ved samme navn. Det er Lenins arbeidsformer og ikke det konkrete innholdet i hans politikk som etter Gorbatsjovs oppfatning er forbilledlig. Dette gjør det i realiteten mulig for ham å fremstå som leninist og samtidig forkaste store deler av Lenins politiske arv.

På Gorbatsjovs forsiktighetskonto kan man bokføre minst like mange poster. Omfanget av utrenskningene ble anslått til «mange tusen». Bekjempelsen av kulakkene ble anerkjent som i prinsippet riktig, selv om den var blitt drevet for langt. De administrative kommandometodene ble vurdert som hensiktsmessige ved oppbyggingen av en ny industri under de to første femårsplanene. Ribbentrop-Molotov-pakten av 23. august 1939 ble forsvart som historisk nødvendig. Og selv om den menige soldat ble tilkjent hovedæren for seieren over Tyskland i 1945, ble også Stalin takket for sin «enorme politiske vilje, målbevissthet, iherdighet og organisatoriske evner» under krigen.

Gorbatsjov gjorde seg også til talsmann for en viss historisk determinisme. Til tross for at Stalin ved sine handlinger hadde pådratt seg en veldig og utilgivelig skyld overfor partiet og folket, hevdet Gorbatsjov at det under datidens forhold ville vært umulig å slå inn på noen annen vei enn den partiet valgte. Tiden var preget av en tiltakende imperialistisk aggresjon, og behovet for å ta igjen omverdenens moderniseringsforsprang

var presserende. Gorbatsjov godtok slik uten klare forbehold Stalins egen begrunnelse for hvorfor det var nødvendig å ty til ekstraordinære tvangstiltak overfor landets befolkning, og impliserte at Vesten må bære en stor del av skylden for Stalins eksesser.⁶⁰

Nå er jubileumstaler ikke uten videre den mest naturlige anledning til å rippe opp gamle og dårlig grodde sår, tvert imot krever genren et visst antall hurrarop. Like fullt må Gorbatsjovs formuleringer ved 70-årsjubiléet kunne karakteriseres som en seier for den konservative fløy i Kremlkoalisjonen.⁶¹ Kort tid i forveien hadde Gorbatsjov vært nødt til å slå hånden av en av sine mest radikale støttespillere i partiledelsen, første-sekretæren i Moskva, Boris Jeltsin. Hans avgang ble tolket som en styrkelse av Jegor Ligatsjovs posisjon. Ligatsjov hadde på dette tidspunkt mye av ansvaret for utformingen av partiets ideologiske linje, og hadde allerede i mars 1987 advart mot å fremstille den sovjetiske historie som en «sammenhengende kjede av feilgrep og skuffelser». «Vi er for et ærlig og åpent blikk bakover, men går bestemt imot en falsifisering av vår ærerike fortid (...). Ingen kan stryke ut det uomtvistelige faktum at nettopp under Sovjetmakten og takket være den er landet blitt en av verdens ledere.»⁶² Man må kunne si at han fikk gjennomslag for sine synspunkter i Gorbatsjovs jubileumstale. Talen er senere blitt brukt som et arsenal av argumenter og sitater av dem som vil innsnevre den historiske glasnost.⁶³

Et alvorlig forsøk på å stoppe perestrojkaen generelt og historierevisjonen spesielt ble foretatt våren 1988. 13. mars, samme dag som Gorbatsjov drog på statsbesøk til Jugoslavia, ble det trykket et helsides leserbrev i avisen *Sovjetskaja Rossija* under overskriften «Jeg kan ikke gi avkall på mine prinsipper». Brevet var undertegnet en kjemilærerinne i Leningrad, Nina Andrejeva, men var sterkt bearbeidet av et redaksjonskollegium ved avisen. TASS sendte ut melding til sine sovjetiske abonnenter om at det kunne være fornuftig å gjengi Andrejeva-brevet *in extenso*, og mange aviser i provinsene fulgte oppfordringen. De fleste oppfattet artikkelen som et signal fra partiledelsen om at glasnost-prosessen var gått for langt. Den skulle stoppes, muligens reverseres. Dette kursskiftet ble knyttet direkte til Ligatsjovs navn, ikke bare fordi han i lengre tid hadde advart mot glasnost-utglidninger, men også fordi hans stjerne i tiden etter 13. mars var for oppadgående. I Gorbatsjovs fravær stod hans navn først når politbyrået signerte kollektive nekrologer o.l. Vanlig praksis er at alle medlemmer bortsett fra generalsekretæren signerer i alfabetisk rekkefølge.

Nina Andrejeva var ikke en nasjonalist som ønsket å gjeninnføre de gamle russiske verdiene. Tvert imot angrep hun i artikkelen «bevarerne og tradisjonalistene» som forsøker å overvinne sosialismen ved å vende tilbake til de sosiale strukturer i det førrevolusjonære Russland. Selv ville hun i stedet gjenopplive ortodoks kommunisme og nystalinisme. Hun klaget over at partiets ledere i tidligere generasjoner ble kritisert for å ha begått virkelige og angivelige feil «mens de var opptatt av å løse komplekse problemer», og antydte at de som ivret for å skrive om historien, var styrt av urene motiver. «Hva ligger bak dette ønsket om å gå løs på lederne for verdens første sosialistiske land og redusere deres autoritet og verdighet?»⁶⁴

I tre uker var det ingen som våget å ta til motmæle mot «Nina Andrejeva», men den 5. april trykket *Pravda* en helsides leder som i sin helhet var viet et oppgjør med hennes «leserbrev».⁶⁵ Lederen skal ifølge ryktene har vært ført i pennen av Aleksandr Jakovljev, en av Gorbatsjovs mest fortrolige medarbeidere, og ble diskutert på to forskjellige møter i politbyrået. Den er derfor et viktig uttrykk for partiledelsens synspunkter.

Innledningsvis erkjenner *Pravda* at Nina Andrejevas artikkel inneholder enkelte observasjoner som man er nødt til å si seg enig i, men går så raskt over til å kritisere den som et idé-manifest for antiperestrojka-krefter. Især går *Pravda* i rette med Nina Andrejevas forsvar for Stalin. Lederartikkelen fastholder Gorbatsjovs påstand fra jubileumstalen: Stalins skikkelse er ytterst motsetningsfull. På den ene siden anerkjenner avisen hans uomtvistelige bidrag til kampen for sosialismen, på den annen side fordømmes hans grove politiske feil og vilkårlighet. Det presiseres at Stalin ikke bare kjente til de lovløse handlinger som ble begått, men tvert imot organiserte dem.

I sin tale på revolusjonsjubileet hadde Gorbatsjov konstatert at det var en motsigelse mellom Stalins destruktive personlighet og alt det konstruktive som ble oppnådd under hans ledelse, men hadde ikke forsøkt å forklare eller forsonne denne spenningen. På dette sentrale punktet prøver *Pravda*-lederen å oppnå større klarhet, og spør: «Dersom Stalin er skyldig i forbrytelser, hvordan skal vi da vurdere våre bedrifter i fortiden. (...) Forneker vi ikke også dem når vi fordømmer Stalin og forkaster hans metoder?» Lederartikkelen svarer at det motsatte er tilfelle: Det sovjetiske folk maktet å utføre enorme bragder ikke på grunn av, men til tross for Stalin, og nettopp i dette viste det sin styrke og storhet. Stalins innsats og folkets innsats var m.a.o. omvendt proporsjonale, og jo mer man forned-

rer Stalin, jo mer forherligere man det sovjetiske folk.

***

I tillegg til sine uttalelser, taler og erklæringer har partiledelsen bidratt til historierevisjonen ved sitt arbeid for å få rehabilitert utstøtte partimedlemmer og andre ofre for Stalin-tidens utrenskninger. På sentralkomiteemøtet umiddelbart før revolusjonsjubiléet ble det vedtatt å oppnevne en kommisjon under politbyrået for å «foreta ytterligere undersøkelser av materialet i forbindelse med de undertrykkelsene som fant sted i 30-, 40-, og begynnelsen av 50-årene». Kommisjonens første formann var politbyråmedlem Mikhail Solomentsev, og også tre av de andre medlemmene hadde fast sete i politbyrået: Aleksandr Jakovljev, Viktor Tsjebrikov og Pjotr Demitsjev.⁶⁶

I uttrykket «ytterligere undersøkelser» ligger det at kommisjonen skulle ta opp tråden der hvor Khrusjtsjovs avstalinisering slapp. I et større intervju med *Pravda* erklærte Solomentsev at 1934 ikke skulle utgjøre noen nedre grense for kommisjonens arbeid, også før den tid var personer blitt urettmessig utrensket. I det hele tatt skulle hans kommisjon gå grundigere til verks enn Khrusjtsjov. Han hadde rehabilitert enkeltpersoner, men ikke satt spørsmålstejn ved selve rettsprosessene under Stalin. I 1950-årene hadde man godtatt Stalins påstander om at det virkelig hadde eksistert en «høyre-trotskyistisk blokk», et «parallelt trotskistisk senter», et illegalt «forbund av marxist-leninister», etc. Den nye kommisjonen ville arbeide ut fra den overbevisning at dette kun var fabrikkasjoner fra Stalin-aktoratets side.⁶⁷

Solomentsev understreket videre at hans kommisjon ville rehabilitere både partimedlemmer og partiløse. For den siste kategorien skulle rehabiliteringene skje i form av en rettslig renvaskelse for alle anklager. Dette juridiske arbeidet ville bli utført av ekspertgrupper tilknyttet Statsadvokaturet som så ville legge sine funn frem for den sovjetiske Høyesterett. For partimedlemmer ville rehabiliteringene også få en politisk side: De ville i tillegg bli posthumt gjenopptatt i partiet. Denne siden av saken sorterte under Komitéen for partikontroll, KPK. Politbyråkommisjonens arbeid bestod i å lede og koordinere arbeidet mellom ekspertgruppene, Statsadvokaturet, Høyesterett og KPK.

Det er noe uklart i hvilken rekkefølge Stalin-tidens rettssaker er blitt gjenåpnet. I en del tilfeller har øyensynlig Statsadvokaturet tatt initiativet, andre ganger har det foreligget en formell søknad om renvaskelse fra den

undertrykte selv eller fra noen av hans slektninger. For de fleste vedkommende har resultatet vært full oppreisning, men ca. en femtedel har fått sine søknader avslått. Når berømte partilederes sak er blitt ferdigbehandlet, er det blitt kunngjort i dagspressen. I de tilfellene der det har dreiet seg om mer ukjente personer, er kun de pårørende blitt underrettet om utfallet av undersøkelsen pr. brev.

De første rehabiliteringene ble foretatt allerede i juli 1987, dvs. før politbyråkommisjonen var satt opp. Det ble da annonsert at Militærkollegiet ved USSR's Høyesterett hadde renvasket en gruppe økonomer og vitenskapsmenn, bl.a. den fremtredende landbrukseksperten Aleksandr Tsjajanov. De var på begynnelsen av 1930-tallet blitt anklaget for å ha dannet «De arbeidende bønders parti». Omstøtelsen av disse dommene ble av enkelte vestlige forskere oppfattet som et særtilfelle som ikke uten videre ville sette presedens for f.eks. Bukharins sak.⁶⁸ Likevel var det nettopp Bukharin som stod for tur. 4. februar 1988 ble domsavsigelsene ved den tredje Moskva-prosessen i 1938 opphevet. Syv av de tiltalte var blitt rehabilitert allerede under Khrusjtsjov, og nå var turen kommet til de resterende, med ett unntak. Unntaket var Henrik Jagoda, NKVDs første sjef. Den 21. juni, altså nesten et halvt år senere, ble de posthumt gjenopptatt i partiet. 4. august ble de tiltalte ved de to andre Moskva-prosessene politisk rehabilitert sammen med ofrene for flere andre «rettsaker» fra Stalin-tiden.⁶⁹

Selv om rehabiliteringene skal følge strengt juridiske kriterier, legger rettsundersøkelsene en totalvurdering av den enkeltes biografi og ikke en formaljuss til grunn for sitt arbeid med sakene. Det vitner Henrik Jagodas skjebne om. Heller ikke han hadde vært spion for fremmede makter eller deltatt i noe høyre-trotskyistisk komplott mot Stalin, slik han ble anklaget for i 1938. Når domsavsigelsen over ham likevel ikke er blitt omstøtt, skyldes det at han hadde gjort seg skyldig i en rekke andre ugjerninger i embeds medfør som NKVD-sjef. Etter kommisjonens oppfatning hadde det derfor likevel vært grunnlag for å henrette ham.⁷⁰ Heller ikke Lev Trotskij er til nå blitt gjenopptatt i partiet, til tross for at radikale glasnost-forkjempere som Jurij Afanasjev har tatt til orde for det.⁷¹ Trotskij ble dømt til døden *in absentia* etter at han var blitt forvist fra USSR i 1929, men hans sak er ikke blitt gjenåpnet. Øyensynlig er det hans samlede politiske rulleblad som stiller seg i veien. Hans upolitiske sønn Lev Sedov er derimot blant de rehabiliterete.

I løpet av 1988 ble i underkant av tusen personer renvasket for alle

anklager. Dette er relativt få sammenlignet med tiåret 1954-1964, da gjennomsnittlig 50.000 personer ble rehabilitert hvert år. Dersom politbyråkommisjonen skulle gått gjennom alle de resterende politiske rettssakene fra Stalin-tiden med samme hastighet og grundighet som til nå, ville den hatt flere tusen års arbeid foran seg.

I november 1988 ble den aldrende Mikhail Solomentsev erstattet av den mer dynamiske Aleksandr Jakovljevs som leder for kommisjonen⁷², og dette formannskiftet satte fart i rehabiliteringene. 6. januar 1989 offentliggjorde *Pravda* en kort notis fra sentralkomiteén som slo fast at masseundertrykkelse hadde rammet «hundre tusener av sovjetmennesker» under Stalin. Dette er en kraftig oppjustering av tallene i forhold til Gorbatsjovs jubileumstale i november 1987, hvor det bare var tale om «tusener». For å komme opp til Roj Medvedjevs tall trengs det imidlertid ytterligere en hundredobling. Det virker som om de sovjetiske lederne fortsatt rygger tilbake for det uhyggelige ordet «millioner».

Som de verste eksemplene på lovløshet under Stalin trakk sentralkomiteén frem virksomheten til de s.k. tremannsgrupper (*trojki*) og «særlige råd» (*osobyje sovesjsjanija*), som etter 1937 erstattet distriktsdomstolene. Disse opererte i stor grad uten selv en formell anvendelse av straffelovens paragrafer. *Pravda* opplyste at det vil bli fremmet forslag overfor Presidiet i Det øverste sovjet om at alle domsavsigelser fattet av disse gruppene og rådene blir kjent ugyldige. Dette ble begrunnet med at det ikke var hjemmel for å opprette disse instansene i den sovjetiske straffelov. Alle personer som er blitt dømt av dem, vil dermed automatisk bli rehabilitert uten at det vil være nødvendig å undersøke de enkelte konkrete sakene. *Pravda* opplyste ikke hvor mange tilfeller dette kan dreie seg om, men ifølge Robert Conquest var virksomheten ved disse administrative organene mer omfattende enn ved domstolene.⁷³

Dersom denne anbefalingen blir fulgt, vil det imidlertid ikke bety at rehabiliteringsprosessen er unnagjort eller at kommisjonen kan legge ned sitt arbeid. I de tilfellene der Stalin-utrenskningene ble foretatt i juridiske former, skal rehabiliteringene fortsatt behandles enkeltvis. I tillegg er også en rekke grupper unntatt fra den generelle rehabiliteringen. Dette gjelder «fornædere mot fedrelandet»; krigsforbrytere og deltakere i nasjonalistiske bander under den annen verdenskrig; tjenestemenn i det hemmelige politi som fabrikerte bevis mot tiltalte; og personer som har begått overlagt drap eller andre straffbare handlinger. I alle disse tilfellene vil sakene bare bli gjenåpnet dersom det foreligger en formell

klage fra vedkommende eller fra hans etterlatte. Disse unntakene er ganske omfattende, og det vil utvilsomt by på problemer for de sovjetiske rettsmyndighetene å avgrense dem. Et stort antall av de som havnet i Stalins leire, var tross alt anklaget nettopp for å ha forrådt fedrelandet, for å ha begått drap eller andre straffbare handlinger, etc. I praksis vil det kunne vise seg vanskelig å skille de ekte tilfellene fra de falske.

Gjenåpningen av Stalin-tidens rettssaker inngår som et ledd i en prosess for å omgjøre den sovjetiske stat til en «rettsstat» (*pravovojе gosudarstvo*). Dette uttrykket dukket opp i partiets programerklæringer første gang sommeren 1988, og markerer et drastisk brudd med tradisjonell sovjetisk rettstenkning. Tidligere ble rettsstatsbegrepet fordømt som en legitimering av klasseforskjellene i det borgerlige samfunn og som en sementering av utbyttingen. I dag erklæres det at bare med et finmasket nettverk av juridiske garantier for borgernes rettigheter vil man kunne forhindre et tilbakefall til terror og vilkårlighet, og omvendt: Det vil ikke være mulig å trygge rettsnormene i dagens samfunn uten at alle misbruk av og brudd på den sosialistiske legalitet i fortiden klart og utvetydig fordømmes. Riktignok har verken Gorbatsjov eller noen av hans kolleger uttalt at de har noe juridisk eller moralsk ansvar for de lovløsheter som ble begått av deres forgjengere i partiledelsen. Det har f.eks. ikke vært tale om å utbetale noen enkepensjon til de etterlatte. Det er kun de undertryktes skyld som er blitt opphevet, partiets eventuelle skyld overfor de undertrykte er ikke blitt tatt opp. Det er riktignok bestemt at det skal utbetales vederlag etter en fastsatt ordning til de rehabiliterte for de materielle tap de har lidd. Dersom vestlige erstatningsoppgjør skulle tjene som presedens for utbetalingene, ville det kunne bety enorme utlegg for den sovjetiske stat. Det dreier seg imidlertid om langt mer beskjedne billighetserstatninger. De rehabiliterte vil få hjelp til å skaffe seg bolig, få erstatning for eventuelle beslaglagte eiendeler, samt utbetalt et engangsbeløp tilsvarende to måneders lønn fra sitt siste arbeidssted. Disse bestemmelsene er identiske med de som ble vedtatt for rehabiliteringer i 1956.⁷⁴ Det er videre kun snakk om erstatninger overfor de rehabiliterte selv, i de tilfellene der de fortsatt er i live, ikke til etterlatte.

Politbyråkommisjonen presiserer at den ikke legger noe som helst «press» på Statsadvokaturet i dets arbeid med disse gamle rettssakene. Den juridiske og politiske side av rehabiliteringene er strengt adskilt, og den siste skal følge av den første, ikke omvendt. Like fullt kan vi konstatere at renavaskelsen av Stalins fiender utvilsomt tjener Gorbatsjovs politiske in-

teresser. For det første bidrar oppgjøret med partiets feil i fortiden til å gjøre perestrojka-prosessen irreversibel. For hver ny avsløring blir det litt vanskeligere å vende tilbake til et nystalinistisk statsystem. For det andre var flere av Stalins ofre talsmenn for politiske og økonomiske programmer som til nå har vært bannlyste. Disse kan hentes inn på det politiske kartet igjen etter at deres opphavsmenn er blitt rehabilitert og slik øke antallet av Gorbatsjovs politiske valgmuligheter. F.eks. hadde Tsjajanov teorier om små familiebruk som er anvendelige i Gorbatsjovs nye reform for landbruket, «*arendnyj podrjad*». Denne reformen åpner for at smågrupper kan bygge kollektivbrukenes jord i inntil 50 år av gangen.

Tilsvarende representerer også Bukharin en alternativ politisk linje til stalinismen. Nå har Bukharin riktignok etterlatt seg en mangefasettert politisk arv. I 1918-19 stod han på partiets venstrefløy og kjempet mot Brest-Litovsk-freden ut fra drømmen om en snarlig verdensrevolusjon. Han hyllet også oppløsningen av pengeøkonomien under krigskommunismen som et steg i retning av det kommunistiske idealsamfunnet. På slutten av 1920-tallet var han imidlertid den fremste eksponent for den fraksjonen i partiet som ville forlenge den moderate NEP-politikken på ubestemt tid. I stedet for å ville presse bøndene inn i kollektivbruk med maktmidler, oppfordret han dem til å «bli rike». Det er denne siden var «bukharinismen» Gorbatsjov ønsker å hente frem igjen. Når han nå er begynt å undergrave kollektivbrukene og også tillate kooperative selskaper for handel, tjenesteyting og produksjon, trenger han ideologisk ryggdekning. Det finner han ikke minst hos NEP-økonomiens varmeste forsvarer, Bukharin.

Allerede sommeren 1987 undertegnet Bukharins vestlige biograf, Stephen Cohen, kontrakt med sovjetiske forleggere om å utgi en russisk-språklig utgave av hans bok *Bukharin and the Bolshevik Revolution* i Sovjetunionen. Cohen konkluderer i sin bok nettopp med at Bukharin representerte et reelt alternativ til Stalin i 1920-årene, stalinismen var ikke den eneste mulige utvikling av leninismen.⁷⁵ Våren 1988 ble en av Bukharins artikler fra NEP-tiden trykket i teoritidsskriftet *Kommunist*, og høsten samme år ble en hel bok med hans artikler utgitt i forbindelse med 100-årsdagen for hans fødsel (og 50-årsdagen for hans død). I forordet understrekes det at hans idéer er høyst aktuelle og i dagens situasjon har en «praktisk betydning».⁷⁶

Svært mye av dagens historierevisjon i Sovjetunionen går ut på å rive i

stykker gamle glansbilder og styrte idoler ned fra pidestallen. Rehabiliteringene av Stalins fiender kan oppfattes som en motvekt mot dette: Når den nye partihistorien blir skrevet, vil den kunne bli fylt opp ikke bare av skurker, men også av positive helter, riktignok falne sådanne. Nå har Gorbatsjov neppe til hensikt å opprette en ny helgenrekke til erstatning for den gamle. Det understrekes fortsatt at Bukharin & co. begikk politiske feil (først og fremst ved å opponere mot Lenin på forskjellige tidspunkter). Vi blir imidlertid bedt om å tro at disse feilene skyldtes sviktende dømmekraft snarere enn vond vilje, og rehabiliteringene etterlater et klart inntrykk av at Gorbatsjov er på leting etter en ubesmittet «rest» i en ellers svært diskreditert partihistorie som det fremtidige sovjetsamfunnet kan bygges på.

I forhold til denne målsettingen virker den allerede omtalte *Pravda*-artikkelen 3. oktober av Bordjugov og Koslov som et slag i ansiktet. De minner om at også Bukharin, Rykov og deres meningsfeller var blitt opplært i revolusjonær etikk. Revolusjonens sak, som ble identifisert med partiets sak, var av så altoverskyggende viktighet at alle andre hensyn måtte vike. Bordjugov og Koslov trekker frem Rykovs innlegg på et sentralkomitémøte i 1928 som behandlet den s.k. Sjakhty-saken. I denne saken ble en rekke fremtredende ingeniører fra byen Sjakhty i Ukraina anklaget for å ha ledet en svær sabotasje-organisasjon på sine respektive fabrikker. Rykov uttalte ifølge Bordjugov og Koslov at i slike saker kunne ikke partiet la seg lede av abstrakte prinsipper om rettferdig straff, men måtte la de politiske hensyn veie tyngst. «Spørsmålet om arrestasjon må avgjøres ikke utfra vår strafferettslige praksis og dens interesser, heller ikke ut fra 'rettferdighetsprinsippet', men ut fra vår 'storphittikk'» Koslov og Bordjugov hevder at Rykovs resonnementer sprang naturlig ut av tidens «tilspissede klassekonflikter», de avspeilet de erfaringer bolsjevikene hadde høstet under borgerkrigen, revolusjonen og undergrunnsarbeidet i tsartiden.⁷⁷ De som leser deres artikkel, vil imidlertid lett kunne konstatere at med slike uttalelser bidrog Rykov til å rettferdiggjøre Stalins fremtidige terrorvelde, (og grov samtidig sin egen grav). Artikkelen viser at jo lenger forskerne graver seg ned i partiets historie, jo vanskeligere blir det å skille bukkene fra fårene.

3.2 FORFATTERNE

I Sovjetunionen står tanken om «l'art pour l'art» meget svakt. Det har helt siden den russiske roman vokste frem i 1840-årene vært stilt sterke krav om at forfatterne skal engasjere seg aktivt i samfunnsdebatten og rette søkelyset mot kritikkverdige forhold i samtiden og fortiden. Under Stalin ble det riktignok stilt nye krav om at litteraturen skulle trekke frem den eksemplariske «positive helt» og skildre det sosialistiske samfunn som «konfliktløst» (*teorija beskonfliknosti*). Men selv om den samfunnskritiske tradisjonen ble undertrykket, så forsvant den ikke. Under Khrusjtsjovs tøvær utgjorde skjønnlitteraturen en av de viktigste frontene i kulturkampen. Hele epoken ble oppkalt etter Ilja Ehrenburgs kortroman *Tøvær*. I dag vil de færreste finne denne boken sensasjonell. Den er så godt som blottet for politisk kontroversielt stoff, og må først og fremst oppfattes som et gjennombrudd for prinsippet om at det også skulle være lov å skrive apolitisk. Aleksandr Solsjenitsyn tok derimot opp et ytterst tabubelagt emne, livet i leirene. Hans novelle *En dag i Ivan Denisovitsj' liv* kunne først trykkes etter at Khrusjtsjov hadde lest den og gitt den sitt personlige imprimatur. Så godt som alt det Solsjenitsyn la frem senere fikk han imidlertid refusert. Den tredje av de mest kjente tøværforfatterne var Vladimir Dudintsev. Hans roman *Ikke av brød alene* var ytre sett en klassisk sovjetisk produksjonsroman, men i sin tendens et oppgjør med det sovjetiske vitenskapsbyråkratiet. Kort tid etter utgivelsen ble Dudintsev utsatt for en voldsom pressekampanje og kritisert også av førstesekretæren personlig.

Under perestrojkaen har skjønnlitteraturen spilt en enda større rolle enn under tøværret, og i høyere grad har den tatt opp historiske emner. Især Stalin-tiden har vært skildret i mange viktige bøker. Anatolij Pristavkin har i boken *Den lille gyldne sky søkte nattely* fortalt om de lidelser det kaukasiske folket tsjetsjenerne ble utsatt for da Stalin forviste dem til Sentral-Asia og Sibir i 1943. Boris Mosjajevs roman *Bønder og kjerringer* handler om tvangskollektiviseringen i 1930, og inneholder mange rystende skildringer av overgrep mot sakesløse personer. Vladimir Dudintsev har i *Hvite klær* vendt tilbake til samme tema som i *Ikke av brød alene*, politiseringen av vitenskapen. Denne gangen kan han gå mer rett på sak, og nevner hovedskurken, Trofim Lysenko, ved sitt rette navn. Under Khrusjtsjov var dette umulig siden førstesekretæren fortsatte å holde sin hånd over biologiens sjarlatan. *Hvite klær* ble serialisert i Leningrad-tidsskriftet

skjønnlitterære rapporter om oppløsning og forfall på den russiske landsbygden. Men om de stilte seg kritiske til stagnasjonstidens korrupsjon og dekadanse, er de ikke mer velvillig stemt overfor Gorbatsjov som etter deres mening er altfor vestligsinnet. Når de også for en stor del stiller seg skeptiske til oppgjøret med Stalin-tiden, er det ut fra det resonnement som Kosjinov har gjort seg til talsmann for: En for grundig avsløring av Stalins forbrytelser kan komme til å kaste en skygge over det russiske folk. Helt på linje med Kosjinov har f.eks. Rasputin kritisert Rybakov for å fokusere for mye på Stalin og for lite på (joden) Lasar Kaganovitsj.⁸¹

Forfattere som Rasputin, Astafjev og Belov er meget populære og nyter en betydelig moralsk autoritet i svært store deler av USSRs russiske befolkning. F.eks. solgte både Astafjevs *Den triste detektiven* og Belovs *All ligger forut* bedre enn *Arbats barn* i 1988.⁸² Det er likevel ikke uten videre sikkert at deres lesere deler deres syn på avstaliniseringen og de anti-stalinistiske romanene. Rybakov opplyser at han mottar tusenvis av brev med leserreaksjoner på *Arbats barn*, og av dem gir 85% ham sin støtte mens 15% fordømmer ham.⁸³ Også disse tallene må man imidlertid være forsiktige med å generalisere ut fra.

De politiske myndighetene har signalisert sin holdning til den skjønnlitterære avstaliniseringen under utdelingen av de kunstneriske statsprisene for 1988. Begge prosaprisene gikk til antistalinistiske verker, *Hvite klær* og *Den lille gyldne sky søkte nattely*.⁸⁴ Av disse to regnes den første som kunstnerisk heller svak, noe som understreker at det langt på vei dreier seg om en politisk tildeling, et håndslag til den historiske perestrojkas foregangsmenn.

Kort tid i forveien gav imidlertid partiledelsen et viktig signal som pekte i motsatt retning. I novembernummeret av *Novyj mir* ble det trykket en opplysning om at tidsskriftet i nær fremtid aktet å publisere Aleksandr Solsjenitsyns monumentale verk *GULag arkipelet*. *Moscow news* hadde da allerede trykket en meget rosende omtale av *En dag i Ivan Denisovitsj' liv*⁸⁵, og det verserte hårdnakkede rykter om at Solsjenitsyn var blitt invitert hjem til Sovjetunionen av generalsekretæren personlig. Disse ryktene ble imidlertid dementert av forfatterens kone. 14. oktober ble *Novyj mir*s redaktør Sergej Salygin ifølge vestlige nyhetsmeldinger innkalt til et møte med partiets sjefsideoolog Vadim Medvedjev. Her ble han pålagt å stoppe distribusjonen av tidsskriftets 1.150.000 eksemplarer og trykke et nytt omslag uten den kontroversielle forhåndsannonseringen.⁸⁶

Det kan neppe være avsløringene av detaljer fra GULag som gjør det

umulig å trykke Solsjenitsyns hovedverk i Sovjetunionen, slike detaljer blir det sovjetiske bok- og tidsskriftmarkedet for tiden oversvømmet av. Det kan heller ikke være hans status som eksilforfatter, for flere av hans eksilkolleger, som Vladimir Vojnovitsj og Georgij Vladimov, blir nå utgitt i hjemlandet.⁸⁷

Det som gjør Solsjenitsyns dokumentarverk uantakelig for de sovjetiske lederne, er øyensynlig det forhold at forfatteren uten omsvøp fremstiller Lenin og ikke Stalin som hovedskurken i Russlands historie. Vadim Medvedjev ser det åpenbart som en hovedoppgave å verne om Lenins gode navn og rykte. Dennes uplettede ettermæle representerer for partiideologen den nedre grense for oppgjøret med fortiden.

Sammenlignet med den strøm av antistalinistiske romaner som har sett dagens lys under perestrojka, har Lenin og hans år ved makten vært sugett for svært få skjønnlitterære verker. Det er nesten bare dramatikeren Mikhail Sjatrov som forbindes med litterære Lenin-tolkninger. Sjatrov har viet hele sitt forfatterskap til Lenin. Under Bresjnev skrev han glorifiserende Lenin-dramaer som *Bolsjevikene* og *Sjette juli*. Etter lanseringen av glasnost er han forblitt trofast mot sitt tema, men med langt større dristighet. Det er ikke lenger halvguden Lenin, men et levende og søkende menneske som skildres. I skuespillet *Brest-freden* faller Lenin ned for Trotskijs føtter og trygler ham om å slutte seg til hans syn på fredsforhandlingene med tyskerne. I mange russeres øyne er dette nærmest en blasfemisk scene. Sjatrov hensikt med den er åpenbart å vise at kommunistpartiet også på Lenins tid var preget av indre motsetninger, kamp og vakling.

Sjatrovs skuespill har ingen store kunstneriske pretensjoner. De kan knapt kalles politisk teater, snarere dreier det seg om iscenesatte politiske diskusjoner. *Samvittighetens diktatur* viser f.eks. en tenkt rettssak mot Lenin hvor personer fra forskjellige epoker får rette anklager mot hans livsverk. Mange av de beskyldningene som blir fremført, er av en slik art at de fleste russere i tidligere tider knapt ville ha våget å hviske dem i sitt eget hjem. Samtlige blir imidlertid tilbakevist i løpet av forestillingen, og stykket etterlater et bestemt inntrykk av at Lenins vei var den eneste riktige.

Sjatrov er i dag en av perestrojkaens mest kjente frontfigurer. Hans nyeste stykke, *Videre... videre... videre...*, har vært vist på i alt 12 sovjetiske scener samtidig, og er også oversatt til flere språk. Han har mange beundrere og tilhengere, men også mange fiender. Alle hans revolusjonsdramaer er blitt forsøkt stoppet av sensuren. I Nina Andrejevass artikkel i

Sovjetskaja Rossija ble Sjatrov hengt ut ved navns nevneelse. Han er bitter over at ingen våget å ta ham i forsvar, og hevder at denne hendelsen bare var et høydepunkt i en langvarig pressekampanje for å sverte og baktale ham.⁸⁸ Mikhail Gorbatsjov har imidlertid holdt sin hånd over ham, og demonstrativt møtt opp på urpremieren til noen av hans skuespill.

Gorbatsjov har gode grunner til å ville støtte Sjatrov. Hans dramaer er innbitte forsøk på å vise at historisk glasnost og Lenin-dyrkelse lar seg forene. Også en menneskeligjort, avmytologisert Lenin kan tjene som absolutt norm og autoritet for ettertiden. Bl.a. benekter Sjatrov energisk at Lenin har noe ansvar for fremveksten av stalinismen. Han finner det paradoksalt at de samme menneskene som oppfatter Stalin som en kyniker og løgner, uten videre godtar Stalins påstand om at han var en trofast Lenin-elev. Konkret retter Sjatrov sitt skyts mot Solsjenitsyn for hans fremstilling av Lenin i *GULag arkipelet* og *Lenin i Zürich*.⁸⁹ Med dette synet står dramatikerens helt på linje med partiledelsen.

Siste ord om den sovjetiske skjønnlitteraturens behandling av Lenin-skikkelsen er likevel ikke sagt. I juli 1988, allerede fire måneder før *Novyj mir* måtte makulere sin forhåndsannonsering av *GULag arkipelet*, opplyste tidsskriftet *Oktjabr* at det aktet å trykke Vasilij Grossmans siste roman *Alt flyter*.⁹⁰ I likhet med *GULag arkipelet* er *Alt flyter* like mye et journalistisk som et kunstnerisk verk, og på samme måte som Solsjenitsyn forkynner Grossman at Lenin og ikke Stalin må bære hovedansvaret for de forbrytelsene som er blitt begått under sovjetregimet.⁹¹ Det gjenstår å se om denne annonseringen var en arbeidsulykke som partiideologene helst ville ha forhindret, eller om den virkelig vil bli fulgt opp. I det siste tilfellet vil forbudet mot å trykke *GULag arkipelet* bli vanskeligere å opprettholde.

3.3 FOLKELIGE HOLDNINGER TIL HISTORIEN

Det blir til stadighet understreket i sovjetiske media at interessen for historie blant alminnelige sovjetborgere er sterkere under perestrojka enn kanskje noen gang tidligere. Denne interessen er likevel ikke et rent produkt av den pågående historierevisjonen, like mye er den en drivkraft bak den. Allerede under Bresnev fantes det et sterkt folkelig engasjement i historiske spørsmål. Et klart vitnesbyrd om det er Den allrussiske forening til bevarelse av historiske og kulturelle minnesmerker (VOOPIK),

som ble opprettet i 1966 med den høyt respekterte litteraturhistorikeren Dmitrij Likhatsjov som frontfigur. Denne organisasjonen gav legitimitet til ønsket om å ta vare på den spesifikke russiske arv fra fortiden, og tjente i mange tilfeller som en slags lynavleder for storrussisk nasjonalisme. Den fikk raskt en enorm oppslutning, i 1977 hadde den 12 millioner medlemmer, noe som tilsvarer 9,3% av den samlede befolkning i RSFSR.⁹² Selv om foreningen ble opprettet ved et dekret i republikkens Ministerråd, var det klart at initiativet kom nedenfra.

Under glasnost har folkelig engasjement i stigende grad kunnet kanaliseres inn i såkalte uformelle organisasjoner. Disse står fritt i forhold til de politiske myndigheter, men frister heller ikke en dissidenttilværelse. Mange er opptatt av miljøvern, sosialt arbeid og andre dagsaktuelle oppgaver, mens andre tar for seg historiske spørsmål. Flere har drevet aktiv lobbyvirksomhet for å få reist et minnesmerke over Stalin-tidens ofre. En av de viktigste er foreningen Memorial som samlet 50.000 underskrifter under kravet om å få reist et slikt monument. Da Gorbatsjov gav sin tilslutning til denne tanken på den 19. partikonferansen i juni 1988, var det en betydelig seier for denne foreningen.⁹³

25. august 1988 ble Memorial-bevegelsen utvidet med et «råd» som skal overvåke byggingen og vedlikeholdet av minnesmerket. Dette rådet er sammensatt utenlukkende av kjente glasnost-forkjempere: Jurij Afanasjev, Jevgenij Jevtusjenko, Roj Medvedjev, Anatolij Rybakov og Andrej Sakharov for å nevne noen.⁹⁴ Rådets sammensetning ble bestemt på grunnlag av meningsmålinger foretatt av *Literaturnaja gaseta* og *Ogonjok*.⁹⁵ Det vakte derfor indignasjon og harme i Moskva da det sovjetiske kulturdepartementet 27. desember samme år utlyste den offisielle konkurransen om utformingen av det beste minnesmerket uten å ta Memorial med som medarrangør.⁹⁶ Departementet skal ifølge enkelte meldinger endog ha sperret bevegelsens bankkonto for bidrag til monumentet.

28-29. januar 1989 ble Memorial utvidet fra å være en Moskva-basert forening til å bli en landsomfattende bevegelse. 500 delegerte fra ca. 100 sovjetiske byer deltok på bevegelsens stiftelsesmøte, og Andrej Sakharov ble valgt til bevegelsens formann. Memorial vil arbeide på vegne av alle ofre for politisk forfølgelse i Sovjetunionen, enten de levde før, under eller etter Stalin. Derimot vil den ikke gå inn for at det skal reises straffesak mot gjenlevende NKVD-torturister.

Så sent som to uker før stiftelsesmøtet var det fortsatt uklart om myndighetene ville tillate Memorial-delegatene å komme sammen, og senere er

det kommet signaler om at lokale myndigheter mange steder ser med stor mistenksomhet på bevegelsens arbeid. Da avisen *Novye rubesji* i byen Odintsovo utenfor Moskva introduserte en ny fast spalte under overskriften «Memorial», ble redaksjonen innkalt til den lokale partiledelsen. Her ble den advart mot å drive utilbørlig reklame for Memorial-bevegelsen. Siden politbyråets kommisjon for undersøkelse av Stalin-tiden ikke hadde avsluttet sitt arbeid, var det ikke tilrådelig å trykke stoff om utrenskningene ennå. For øvrig var alt som skulle sies om personlighetskulten allerede sagt på den 20. partikongress og den 19. partikonferanse.⁹⁷

Også i andre sovjetiske byer er lokale minnesmerkeforeninger blitt møtt med motstand fra myndighetene. Høsten 1988 ble foreningen Martyrolog dannet i Minsk. Den konkrete foranledningen var at journalisten Zenon Posnjak i juni skrev en rystende artikkel om store massegraver som var blitt oppdaget i Kuropaty-skogen utenfor byen. Overslag viste at de inneholdt mer enn 100.000 døde, mange ganger fler enn Katyn-gravene i det samme området. I motsetning til Katyn-massakren, som sovjetiske myndigheter fortsatt hevder ble utført av Gestapo, var det ikke tvil om hvem som var gjerningsmennene i Kuropaty. Gravene kunne ut fra skotøy o.l. dateres til 1937-39, og mange øyenvitner kunne fortelle at personer i NKVD-uniformer i disse årene regelmessig gikk inn og ut av denne skogen.⁹⁸

Martyrolog satte seg som sin oppgave å finne frem til navnene på alle dem som endte sitt liv i Kuropaty og hedre deres minne. Allesjeldersdag, den 30. oktober 1988, kom mellom 10.000 og 30.000 mennesker sammen i Minsk for å minnes terrorens ofre, men ble møtt av politi og soldater med tåregass, vannkanoner og hunder. Man var åpenbart engstelige for hvilke konsekvenser den folkelige interessen for Stalin-tidens forbrytelser kunne få. Myndighetenes reaksjonsform er senere blitt kraftig fordømt i flere aviser så vel i Hviterussland som i Moskva.⁹⁹

Enkelte sovjetborgere med interesse for historiske spørsmål tar imidlertid parti for Stalin. Sitt engasjement gir de uttrykk for på forskjellige måter. I Batumi i Georgia har en 50 år gammel havnearbeider innredet hele sin leilighet som et Stalin-museum. Her har han stilt ut faner, bøker, plakater, statuer og alle mulige andre gjenstander som viser generalissimusens mildt smilende ansikt. En av hans mest begeistrede besøkende i 1988 var Nina Andrejeva fra Leningrad. I Moskva har en pensjonert statsadvokat og NKVD-etterforsker, Ivan Sjekhovtsov, gått til injurieretssak mot forfatteren Ales Adamovitsj. Sjekhovtsov hadde

skrevet et pro-stalinistisk leserbrev til avisen *Sovjetskaja kultura*, som Adamovitsj hadde sitert deler av uten å navngi opphavsmannen. Sjekhovtsov gjenkjente sine formuleringer, og følte seg uthengt. Under rettssaken erklærte han at han vil fortsette å forsvare Stalins ære og verdighet så lenge han lever. Adamovitsj ble frikjent av en enstemmig rett.¹⁰⁰

Fra en rekke russiske byer meldes det at ny-nazistiske grupper verver medlemmer. Disse forklarer det tyske angrepet på Sovjetunionen i 1941 som en beklagelig misforståelse. I virkeligheten er de store slaviske og germanske folkene nærskyldte og like mye herrefolk. En allianse mellom Hitler og Stalin ville derfor gitt en ideell koalisjon. Andre outrerte tolkninger av historien fremsettes av foreningen «Pamjat». Navnet betyr «hukommelse», og er ikke tilfeldig valgt. I en tid da nasjonen famler mer eller mindre i blinde for å gjenfinne sin egen fortid, har «Pamjat» oppnevnt seg selv til den rette forvalter av russernes kollektive hukommelse. Foreningens medlemmer glorifiserer snart Lenin, snart det førerevolusjonære autokratiet. Noen av dem hyller marxismen, andre den russiske ortodoksi, mens noen få dyrker de forkristne slaviske guder, som Perun. De fleste «Pamjat»-medlemmer er enige om at den største feilen med Oktoberrevolusjonen var at det deltok så mange ikke-russere i den, især altfor mange jøder. Slike simplistiske forklaringer blir fordømt av fremtredende partiledere, men uten at det har tatt vinden ut av antisemittenes seil.¹⁰¹

De siste årene har tusenvis av alminnelige sovjetborgere gitt uttrykk for sin holdning til historierevisjonen ved å sende leserbrev til aviser og tidsskrifter. Den sovjetiske pressen trykker for tiden store mengder slike reaksjoner fra sine lesere. Blant disse finnes det mange som krever full åpenhet om fortiden, men også en hel del som synes at den historiske perestrojka allerede er gått for langt. *New times* gjengav for eksempel i mai 1988 to leserbrev side om side.¹⁰² Det ene klaget over at den sovjetiske presse systematisk rakker ned på en hel epoke i sovjetisk historie, 1930-årene.

De regner nøye opp hvor mange sovjetere som led under utrenskningene, men glemmer å nevne hvor mange virkelige fiender sovjetstaten hadde og hvor mange sovjetiske aktivister i og utenfor partiet som ble drept, hvor mange gruver, fabrikker og varehus som ble blåst i luften eller satt fyr på. Ingen av dem sier et ord om de agentene for fremmede etterretningstjenester som ble sendt til vårt land eller rekruttert blant vårt folk.

Denne innsenderen synes å mene at et stort antall, kanskje et flertall av de som ble utrensket, var virkelige folkefiender som fortjente sin skjebne. Den andre leseren innrømmer at Sovjetunionen i 30-årene var utsatt for en kapitalistisk omringning, men mener at dette likevel ikke kan rettferdiggjøre utrenskningene, som for øvrig fortsatte også etter krigen.

Også *Moscow news* får ved å sette to leserbrev opp mot hverandre frem at det er sterkt motstridende oppfatninger i folket om revurderingen av historien. Den ene leseren klager over at avisen i sine artikler om Stalin-tiden, *in casu* avsløringene av Kuropaty-massakrene, har hengt det sovjetiske folks tragedie ut for all verden. «Hvem trenger disse detaljene? [De] forsyner fiendene med alt det materialet de trenger for å kunne oppdra sine folk til å føle forakt overfor vårt land og fiendtlighet overfor sosialismen som system.» Den andre innsenderen klager derimot over at avsløringene av Stalin-tiden går for langsomt. «Vi må trekke frem ikke bare Stalin og hans medløpere og bødler, men også det faktum av millioner av hender stemte for å støte uskyldige ut av Partiet, av samfunnet, av livet.»¹⁰³

Det er vanskelig å vurdere hvor representative leserbrevene i avisenes spalter er for de folkelige holdninger til historierevisjonen. Avisene får inn så store mengder brev at de kan sette sammen en potpurri som støtter opp om redaksjonens linje. Denne linjen varierer fra publikasjon til publikasjon, og også over tid. Det betyr at alt i alt får svært mange forskjellige synspunkter komme til orde.

21. august 1987 trykket *Pravda* en lengre artikkel under den patriotiske tittelen «Fedrelandet er gitt oss en gang for alle og like til døden» av skribenten Vera Tkatsjenko. Den inneholdt en rekke krasse angrep på den nye historieskrivingen, og er blitt tolket som en plattform for anti-perestrojkapolitikk.¹⁰⁴ Vera Tkatsjenko slutter seg til Gorbatsjovs ord om at vi aldri må rettferdiggjøre eller tilgi det som skjedde i 1937 og 1938, men legger straks til et «men»: «Men vi kan ikke dermed kaste til side eller stryke ut det vi har oppnådd i løpet av 70 år med sovjetmakt, alt det vi har og er stolte av, det folket og partiet har gjort.» Forfatterinnen stiller eksplisitt det spørsmål som ligger og ulmer under historiedebatten: Fører ikke oppgjøret med fortiden til at hele Fedrelandets historie blir diskreditert?

To uker senere trykket *Pravda* nesten en helside med leserreaksjoner på Tkatsjenkos artikkel, hvor tolv støttet henne og fem gav uttrykk for motstridende synspunkter. Av disse fem ble tre gjengitt med bare noen få

linjer hver, og da hadde man til dels plukket ut avsnitt som kunne være egnet til å diskreditere innsenderne.¹⁰⁵ Én anførte som sannhetsvitne den førrevolusjonære russiske filosofen Pjotr Tsjaadajev som ble herostratisk berømt da han hevdet at Russland «har ingen fortid og ingen fremtid».¹⁰⁶

I juli 1988 gjengav *Kommunist* på en tilsvarende måte noen smakebiter fra sin postkasse. Disse leserbrevene etterlater et ganske annet inntrykk enn *Pravdas* artikler året før. Det store flertall av de som nå fikk sine synspunkter på trykk, gikk inn for størst mulig åpenhet omkring de ømtålelige punktene i sovjetisk historie.¹⁰⁷ *Kommunists* journalist innrømmet at enkelte innsendere forsvarte Stalins masseundertrykkelser som nødvendige for å rense samfunnet for antisosialistiske elementer, men hevdet at disse var i klart mindretall. Enkelte av de innleggene i tidsskriftet lot trykke, må kunne karakteriseres som svært dristige. Én spør f.eks. hvorfor det ikke fantes garantier i partiet og staten mot maktmisbruk og opprettelsen av et autoritært regime etter Lenins død. Det er tydelig at innsenderen leter etter svaret på sitt spørsmål i det politiske system Lenin skapte. En annen leser krever en ny og mer dialektisk forståelse av læren om suksessjon i partiet. Den må etter hans mening lede til den konklusjon at «stagnasjons-perioden» var en etappe i utviklingen av stalinismen: Den var en stalinisme på et høyere og mer respektabelt plan, som en fornektelse av stalinismens fornektelse. En slik nytolkning av suksessjonslæren kan på samme måte som spørsmålet etter de manglende garantier lede til at søkelyset rettes mot Lenins ansvar. Ikke bare hadde Stalin en ideologisk etterfølger i Bresjnev, men også en forløper i Lenin. Denne konklusjonen er imidlertid *Kommunist* ikke beredt til å trekke. Tidsskriftets journalist understreker at Stalins maktmisbruk skyldtes avvik fra «de leninistiske normer» for kollektivt politisk lederskap, og hevder at analysen av de objektive og subjektive forutsetninger for fremveksten av den sovjetiske enevoldsmakten må styres av «den leninistiske metodologi». Kommunistpartiets teoritidsskrift er således langt dristigere i de spørsmål det setter på trykk enn i de svar det selv lanserer.

Selv om de fleste sovjetiske publikasjoner nå slipper til orde flere radikale leserbrev enn før, behøver ikke dette avspeile holdningsendringer i opinionen. En universitetslærer som stiller seg meget kritisk til den pågående historierevisjonen, hevdet høsten 1988 at tendensen er nøyaktig motsatt. Noen måneder tidligere var han ofte blitt møtt med fiendtlighet

når han holdt foredrag med kritikk av glasnostforkjempere. I den seneste tiden hadde han derimot merket en stigende forståelse og støtte fra salen. Mange av hans tilhørere spør seg om ikke den sterke konsentrasjonen om fortiden kanskje må oppfattes som «en bevisst kampanje for å avlede oss fra de påtrengende problemer vi står overfor i dag».¹⁰⁸ Siden de som presser mest på for å revurdere historien, som regel også er de første til å trekke frem skavankene ved dagens sovjetsamfunn, er dette sannsynligvis en urettferdig beskyldning. Man kan likevel lett tenke seg at argumenter av denne typen vil kunne finne god gjenklang i mange sovjetiske auditorier.

3.4 FAGHISTORIKERNE

Et påfallende stort antall av de som har gått i bresjen for den historiske perestrojka, er ikke historikere: Levada er sosiolog; Volkogonov og Tsjipko filosofer; Seljunin økonomisk journalist; Burlatskij statsviter, etc. Faghistorikerne, som vel burde vært de nærmeste til å ta seg av denne oppgaven, har holdt en bemerkelsesverdig lav profil. Det store flertallet av dem har verken gått i spissen for eller åpent utfordret perestrojkaen. Dette har utvilsomt flere årsaker. Tradisjonelt har historiefaget sammen med filosofi og juss vært blant de mest ideologisk infiserte vitenskaper i Sovjetunionen. Det har derfor tiltrukket seg et stort antall konformister og karrierejegere, mens de mest selvstendige og frittenkende studentene har søkt til naturvitenskapelige disipliner som i større grad har vært fritatt fra politisk kontroll. (Lysenko-affæren var snarere unntaket enn regelen.)

Under Khrusjtsjov var det likevel en del historikere som benyttet tøværret til å få skrevet mer vederheftige fremstillinger av Sovjetunionens historie. Kort tid etter den 20. partikongress trykket viseredaktøren i tidskriftet *Voprosy istorii*, Eduard Burdsjalov, en artikkel om 1917-revolusjonen hvor han påviste at Stalin frem til oktober hadde gått imot Lenin i synet på hvorvidt bolsjevikene burde støtte den provisoriske regjering eller ikke. Burdsjalov ble snart kjent som en ledende antistalinist innen historiefaget, og holdt foredrag for store forsamlinger i Moskva og Leningrad. Allerede i 1957 ble han imidlertid fjernet fra *Voprosy istorii's* redaksjon. Han ble likevel ikke sparket fra partiet. Det ble derimot Aleksandr Nekritsj, som i 1965 fikk publisert boken *22. juni 1941*. Her kastet han nytt lys over et av de mest mørklagte kapitlene i Sovjetunionens historie, det kaotiske tilbaketøget i første fase av Den store fedrelandskrigen, og lot det

skinne igjennom at det stalinistiske lederskapet hadde begått en rekke alvorlige feil. Nekritsj ble kraftig fordømt og presset ut i eksil.

På syttitallet ble kravet til konformitet ytterligere skjerpet. Vitenskapsavdelingen i sentralkomiteén ble i en årrekke ledet av jordbrukshistorikeren Sergej Trapesnikov, et medlem av Bresjnevs «Dnepropetrovsk-klan». Han la en klam hånd over all kritisk forskning i de humanistiske vitenskapene. Rundt 1970 ble det blåst alarm da Pavel Volobujev og hans elever la frem nytt materiale til 1917-revolusjonens forhistorie. De påviste at det russiske samfunn på slutten av tsartiden fortsatt var et utpreget agrarsamfunn, en i og for seg ikke særlig oppsiktsvekkende opplysning. Den undergravde imidlertid dogmet om at proletariatet var den bærende kraft i revolusjonen, og dette kunne ikke tolereres. Volobujev ble fratatt sin stilling som direktør ved Institutt for Sovjetunionens historie, og hans «nye retning» i historievitenskapen stemplet som kjettersk. Volobujevs mest høyrøstede kritiker A. Narotsjnitskij ble senere utnevnt som Volobujevs etterfølger ved instituttet.¹⁰⁹

Burdsjalov, Nekritsj og Volobujevs skjebner skremte andre forskere vekk fra studiet av sovjetisk historie. I stedet søkte de til mindre kontroversielle felter som verdenshistorie og middelalderhistorie, men også her kunne de risikere å bli innhentet av partipisken. Tryggest var å søke til historiske hjelpedisipliner som paleografi, arkeologi, etc.¹¹⁰ Sovjetiske forskere som ønsket å arbeide med sovjetperioden, støtte på en rekke praktiske vanskeligheter. En stor mengde av det mest sensitive kildematerialet ble oppbevart i spesialarkiver (*spetskhrany*) som det var meget vanskelig å få adgang til. Dersom historikerne skulle være så heldige å slippe til og komme over noen interessante dokumenter, var det likevel slett ikke sikkert at de ville få tillatelse til å nyttegjøre seg dem. På flere områder hadde vestlige forskere bedre kjennskap til Sovjetunionens historie enn landets egne fagfolk, noe som i dag åpent innrømmes. Men også vestlig forskningslitteratur ble for en stor del holdt under lås og slå. Som et resultat av alt dette hadde Sovjetunionen en meget svakt utviklet ekspertise på moderne historie da perestrojkaen ble lansert og de første kravene om en revurdering av fortiden ble fremsatt.

Så sent som sommeren 1987 var det bare to-tre historikere som klart hadde tonet flagg til fordel for perestrojka. Akademimedlemmet og militærhistorikeren Aleksandr Samsonov kritiserte Stalins rolle under den annen verdenskrig, bl.a. med artikler i tidsskriftet for partiagitasjon, *Argumenty i fakty*. Jurij Afanasjev rykket tidlig ut med synspunkter på de fleste

epoker i sovjetisk historie, og er i dag en av de mest kjente forkjemperne for glasnost overhodet. Han har imidlertid tatt sin doktorgrad om den franske Annales-skolen, og blir av mange av sine kolleger oppfattet som en diletant når han går ut med oppfatninger om sovjetisk historie. Afanasjev blir også beskyldt for å «tabloidisere» historievitenskapen med sine mange og kjappe artikler i dags- og ukepressen. Våren 1986 ble han angrepet i tidsskriftet *Voprosy istorii* av den konservative, innflytelsesrike historikeren Sergej Tikhvinskij. Selv om Afanasjev ikke ble nevnt med navn, måtte han likevel forlate sin stilling ved Institutt for verdenshistorie.¹¹¹ Senere har han imidlertid fått en ny organisatorisk base som rektor ved Institutt for arkivister og historikere.

I løpet av 1988 fikk Samsonov og Afanasjev følge av stadig flere av sine kolleger. Den aldrende Volobujev kan igjen fremføre sine synspunkter på revolusjonshistorien. Han retter bl.a. søkelyset mot intelligentsiaens rolle, og påpeker at den slett ikke sluttet mannsterkt opp om oktoberomveltningen, slik det tradisjonelt er blitt hevdet.¹¹² Jevgenij Ambartsu-mov har skrevet innsiktsfulle artikler om bl.a. Moskva-prosessene.¹¹³ Også en rekke andre historikere som Viktor Danilov, Jurij Poljakov, I. Frojanov, m.fl. står nå frem i rampelyset. Som vi har sett får også Roj Medvedjev fremlegge sine forskningsresultater i sovjetiske media.

Påfallende lenge måtte imidlertid de radikale historikerne ty til de almenkulturelle og litterære tidsskriftene for å få formidlet sitt budskap, mens de faghistoriske tidsskriftene var stengt for dem. Under perestrojkaen er den sovjetiske periodika-pressen blitt stadig mer differensiert. En del publikasjoner har lagt seg på en klart nasjonalistisk og til dels nystalinistisk linje¹¹⁴, mens andre kjører i det gamle Bresjnev-sporet. Stadig flere skifter imidlertid over til den nye perestrojka-linjen. Dette skjer sjelden i form av en fredelig overgang, langt oftere blir tidsskriftet «kuppet» av Gorbatsjov-tilhengere, og størsteparten av redaksjonen byttet ut.

Ved årsskiftet 1988/1989 var flere historiske tidsskrifter, som *Voprosy istorii KPSS* for partihistorie og *Novaja i novejsjaja istorija* (Ny og nyere historie) fortsatt utpreget «ureformerte». *Vojenno-istoritsjeskij sjurnal* for militærhistorie fikk ny redaktør i august 1988, og la om til en friskere stil i layout og innhold fra og med våren 1989. Historikerlaugets flaggskip, *Voprosy istorii* (Historiske spørsmål) fikk nytt mannskap i januar 1988. Akhmed Iskenderov overtok redaktørkrakken etter V.G. Trukhanovskij som hadde hatt den i 27 år. Dette lederskiftet er blitt tolket som et tegn på at den nye tids ånd endelig er flyttet inn i historieprofesjonens høyborg¹¹⁵,

mens Aleksander Kan minner om at Iskenderov er protegé av den bresjnevittiske historikeren Tikhvinskij.¹¹⁶

De sovjetiske historikerne har ikke en egen fagforening slik litteratene har sin Forfatterforening, et forhold som i dag beklages av stadig flere. Det nærmeste man kommer felles policy-erklæringer fra historikerlauget er derfor lederartikler i *Voprosy istorii*. Iskenderovs «tiltredelseserklæring» i hans første lederartikkel ble derfor imøtesett med spenning. Den bar spor av både oppbruddsvilje og tradisjonalisme: Iskenderov-redaksjonen tok et kraftig oppgjør med de sovjetiske historikerne for deres unnfalighet og tafatthet. Den konstaterte at interessen for den nære fortid var raskt økende i det sovjetiske samfunn mens historikere flest valgte å innta en vente-og-se posisjon.¹¹⁷ Den faglige standard på deres verker var også for lav. Mange hadde helt glemt at det finnes noe som heter arkiver, og nøyde seg med å bygge på annenhånds kilder og andre fremstillinger som allerede var klarert politisk.

Iskenderov kritiserte videre historikernes praksis med å «organisere» positive anmeldelser av sine bøker. «Etter materialet i vårt tidsskrift å dømme, har mange historikere vennet seg av med å gi uttrykk for kritiske vurderinger av sine kollegers verker.»¹¹⁸ De som innehar innflytelsesrike stillinger og fine titler, har det i praksis ikke vært mulig å røre ved.

Som nye retningslinjer for dagens historikere anbefalte *Voprosy istorii* en sterkere vektlegging av det individuelle og «tilfeldige» i historien. Den fant frem et sitat av Engels der det hevdes at «dersom 'tilfeldighetene' ikke spilte noen rolle, ville historien anta en svært mystisk karakter». Denne betraktningmåten kunne lett medføre at også perestrojkaen ble redusert til en tilfeldighet. Den konklusjonen er *Voprosy istorii* imidlertid ikke rede til å trekke. Tvert imot understreker tidsskriftet at «folk føler behov for å føye perestrojkaen inn som en lovmessig (*sakonomernyj*) historisk etappe i den fremadskridende utvikling, ikke bare av det sovjetiske samfunn, men av den verdenshistoriske prosess». Dette er åpenbart et behov som også redaksjonen selv deler.

I mars-nummeret av tidsskriftet sammenkalte Iskenderov til en rundebordsdiskusjon om «den historiske vitenskap under perestrojkaens vilkår», hvor han utdypet sine synspunkter. Her understreket han at det aldri har eksistert og heller ikke vil kunne eksistere noen nøytral historievitenskap. Historieskrivingen vil alltid forbli partisk. «Bak alle historiske teorier, bak alle moralske, religiøse, politiske og sosiologiske konstruksjoner stod og står forskjellige klasser og sosiale grupper.»¹¹⁹ Denne opp-

fatningen deles av mange vestlige filosofer og vitenskapsteoretikere, som trekker den pessimistiske konklusjon at den ene rekonstruksjonen av virkeligheten er like «sann» eller gyldig som den andre. Noen slik relativisme ville imidlertid ikke Iskenderov være med på. Hos ham skal påminnelsen om kunnskapens sosiale interessetilknytning tjene som en begrunnelse for å spenne historievitenskapen for perestrojka-vognen. Historikerne må skrive verker «i tidens ånd som gir svar på de behov som utviklingen av vårt samfunn stiller». «Derfor kan vi ikke tillate noen undergraving av det ideologiske og politiske grunnlag som den sovjetiske historiske vitenskapen står på og alltid har stått på.»

Iskenderov beklaget sterkt utviklingen av historievitenskapen i 1930- og '40-årene, da mange «forvrenget historien i 'de siste instruktors' ånd». Det er all grunn til å regne med at den historierevisjonen som nå foregår i Sovjetunionen, vil redusere antallet forvrengninger. Likevel må vi konstatere at selve prinsippet om å rette seg etter «de siste instruksjoner» ikke synes å være forlatt. Iskenderov slår fast at partidokumentene, og spesielt Mikhail Gorbatsjovs tale ved revolusjonsjubileet, er av «prinsipiell betydning for utarbeidelsen av korrekte posisjoner» i historievitenskapen. Det er med andre ord overhodet ikke tale om at historievitenskapen skal frikobles fra politikken, den skal bare omkobles fra en politisk kurs til en annen.

Disse nye retningslinjene ønsket Iskenderov at det panelet han hadde sammenkalt, skulle ta stilling til. Ingen tok eksplisitt til motmæle mot dem, men akademimedlem M.P. Kim gav uttrykk for synspunkter som i det minste tilsynelatende lå på kollisjonskurs med redaktørens. I motsetning til dennes understrekning av vitenskapens klassekarakter fremholdt han at historikernes oppgave må være å skrive «objektivt, vitenskapelig» for å nå frem til «sannheten» (*pravda*). Han beklaget også at partiets ledere tidligere var blitt tillagt en enorm vitenskapelig autoritet i tillegg til sin politiske autoritet. Denne kritikken var imidlertid ikke ment å skulle ramme marxisme-leninismens grunnleggere. Disse skadelige oppfatningene hadde tvert imot festnet seg nettopp fordi Marx, Engels og Lenin vitterlig var geniale tenkere, og deres intellektuelle autoritet hadde så smittet over på senere generasjoners partiledere. Løsningen på historiefagets problemer i dag lå derfor etter Kims oppfatning i å vende tilbake til Lenins teoretiske arv.¹²⁰ Heller ikke hos Kim finnes derfor noen klare ansatser til å emansipere den historiske vitenskap fra politikken formynderskap.

På et sentralt område er Iskenderovs kritikk av sine kolleger ikke lenger gyldig. Det er definitivt forbi med den tid da historikerne dekket hverandre og bare talte pent om hverandre. I stedet utspilles et stadig bitrere oppgjør for åpen scene. Det som diskuteres, er ikke bare tolkningen av konkrete historiske fakta, men også forskernes faglige kompetanse og deres personlige integritet. Tittelen «akademimedlem» er heller ikke lenger noen beskyttelseskappe, snarere tvert imot. De fleste av dagens medlemmer av Vitenskapsakademiet ble innvalgt under stagnasjonstiden, noe som i mange yngre historikers øyne vitner om deres betydelige tilpasningsevner og karakterløshet.

Flere av «den gamle tids» historikere har lagt seg på en relativt aggressiv linje i forsvaret av sine posisjoner. Vasilij Morosov, en av redaktørene for det nå utskjelte 12-bindsverket om den annen verdenskrig, hevder at Aleksandr Samsonovs nyskriving av krigshistorikeren inneholder tendensiøse halvsannheter og fordommer i et forsøk på å «tekkes tiden». Samsonov svarer at han trodde det var forbi med den tiden da forskerne mistenkeliggjorde hverandres motiver.¹²¹ Men også mange glasnost-historikere er svært hardtslående i debatten. Redaktøren av det «ureformerte» tidsskriftet *Voprosy Istorii KPSS*, V. Kasjanenko, som også er korresponderende medlem av Vitenskapsakademiet, holdt i april 1988 et foredrag på en stor konferanse om historie og litteratur. Her gav han sin fulle støtte til kampen mot konservatisme og dogmatisme i historiskrivningen. Enkelte av hans tilhørere syntes dette var svært nye toner å høre fra det hold, og Jevgenij Ambartsumov minnet om at Kasjanenko så sent som i 1987 hadde gitt ut boken *Sannhet og løgn om Sovjetunionen*. Godt og vel halvparten var viet 1930-årene, men de illegale utrenskningene ble ikke nevnt med et ord.¹²²

Bresjnev-historikerne skal ikke få dø i synden. På den samme konferansen om historie og litteratur forsøkte akademimedlem Ju.S. Kukusjkin å fremstå som en forkjemper for et revidert historiesyn. Han fortalte at han hadde vært med på å utarbeide en ny lærebok i historie for 10. klasse, et pilotprosjekt for den historiske perestrojka i skolen. I denne boken hadde forfatterne tatt med opplysninger om de sovjetiske tapstallene under den annen verdenskrig, men disse var senere blitt strøket av utgiverne. «Alle våre forsøk på å få tatt dette materialet inn igjen i læreboken, forble resultatløse.»¹²³ Jevgenij Ambartsumov lot seg ikke imponere: Dersom lærebokens endelige innhold var av en slik art at Kukusjkin ikke kunne gå god for det, burde han i redelighetens navn

I sin revolusjonstale fastholdt Gorbatsjov både at personlighetskulten kunne vært unngått, og at partiets politikk i Stalin-tiden var den eneste mulige. Disse to påstandene er strengt tatt uforenlige, og spenningen mellom dem illustrerer godt hvilke dilemmaer den sovjetiske historie-revisjonen kan føre opp i.

To av de faghistorikerne som mest inngående har beskjeftiget seg med spørsmålet om alternativer til den faktiske historien, er Pavel Volobujev og Viktor Danilov. Volobujev hevder at marxismens grunnleggere aldri forkynte en teleologisk historieforståelse. Teleologi er et senere, og dårlig, sovjetisk tillegg til deres lære. Slik Volobujev leser Marx, Engels og Lenin var deres historieteori probabilistisk. De oppfattet den historiske prosess som full av varianter og alternativer. «I realiteten er historien en av mange muligheter som er valgt og realisert av menneskene gjennom deres virksomhet og kamp, og den samsvarer slett ikke alltid med samfunnsutviklingens lovmessige logikk,» forklarer Volobujev. De forspilte mulighetene forsvinner enn videre ikke sporløst, men kan komme til å gi livstegn fra seg på et senere stadium, ofte på en smertefull måte.¹³⁰

Danilov innrømmer at historien fundamentalt sett er lovmessig og at konjunktiv derfor ikke har noen plass i det makrohistoriske perspektiv. Dette gjelder imidlertid ikke for «de objektive lovmessighetenes konkrete former, metoder, perioder og resultater». Her spiller den subjektive faktor en betydelig rolle. «Å avstå fra 'det konjunktive modus' i disse tilfellene ville for historikeren i realiteten bety en automatisk godkjenning av alt det som har skjedd med den begrunnelse at det har skjedd.» Derfor mener han at historikeren må analysere og vurdere ikke bare de varianter som faktisk ble virkeliggjort, men også de som ikke ble realisert.¹³¹

Visse perioder byr etter Danilovs mening på flere alternativer enn andre, og han fremhever perioden 1880-1929 som spesielt rik på potensielle varianter. Selv har han 1920-årene som spesielle og konsentrerer seg om Bukharin som alternativ til Stalin, men det er interessant at han inkluderer også året 1917 som et alternativenes år. Så sent som sommeren 1987 ble Jevgenij Plimak, V.G. Khorosa og I.K. Pantin kraftig kritisert i tidsskriftet *USSRs historie* for å ha gjort nettopp dette.¹³²

I novembernummeret 1987 av *Novyj mir* skrev Igor Kljamkin en artikkel under overskriften «Hvilken gate fører til tempelet?»¹³³ Tittelen hen-spiller på sluttscenen i Tengis Abuladses berømte film «Anger»: En

gammel kone spør etter veien til kirken, men får vite at den gaten hun befinner seg på, er Varlams vei, og fører ikke dit. Diktatoren Varlam er i filmen en allegorisk omskrivning for Stalin, og scenen markerer at stalinismens vei ikke fører til målet. Med dette utgangspunktet vil Kljamkin undersøke de andre «gatene» i den russiske histories «bybilde» i dette og forrige århundre, for å se om noen av dem fører frem. Som representant for den konservative/reaksjonære vei undersøker Kljamkin litteraten Mikhail Katkovs program, men dette avfeies raskt som uinteressant. Da har Kljamkin mer til overs for slavofilene. De innså i motsetning til resten av intelligentsiaen at Folket ikke var et stykke hvitt papir som man kunne skrive hva man ville på. Det hadde sin egenartede kultur som det var verd å ta vare på. Men heller ikke slavofilenes vei førte frem.

Det borgerlig-liberale alternativ er i artikkelen representert ved forfatterne av antologien *Merkestener (Vekhi)*, men også deres program kom til kort, hevder Kljamkin. Endelig blir trotskismen analysert og avvist. Kljamkin trekker dermed den noe overraskende konklusjonen at det faktisk ikke fantes noe alternativ til stalinismen i Russland. Han innrømmer at mange av Stalins motstandere hadde et mer tiltrekkende program, men «det historiske styrkeforholdet» (*sootnosjenie sil*) var på Stalins side. Kljamkin hevder også at flertallet av bøndene fant seg i tvangskollektiviseringen fordi de så kulakken, storbonden, som sin hovedfiende. Samtidig fastholder han at Sovjetunionens faktiske historiske gate «ennå ikke» har ført til kirken. Hans russiske bykart består dermed av et stort antall blindgater, en nokså nedslående konklusjon.¹³⁴

Kljamkin advarer leseren mot å tro at han sitter inne med noe svar. Han har bare villet kaste frem noen tanker om Russlands historiske vei, og foreslå en ny form for historieskriving. Den bør være «polyfon» og vise landets intellektuelle historie ikke som en monologisk rettlinjet utvikling, men som en «tilspisset dramatisk dialog mellom forskjellige tradisjoner og retninger, som en historie av prøving og feiling, av kamp og skapervirksomhet». En slik ny historieforståelse vil gjøre menneskene bedre i stand til å oppfatte også samtidens politiske situasjon som en serie alternativer, den vil med andre ord fremme en pluralistisk tenkning. Hvis man derimot går til historien for å lete frem en ny utviklingslinje til forenigelse av alle de andre, vil det etter Kljamkins mening ikke innebære noen «ny tenkning», men bare «en ny variant av gammel tenkning».

Kljamkin er den første glasnost-forfatter som over et bredt lerret har skildret alternativer til sosialismen i Russlands historie, ikke for å for-

dømme dem, men for å lete etter veier til målet. Selv om han avfeier dem temmelig raskt og lettvint, kan selve den nye tenkemåten som han anbefaler, vise seg å bli revolusjonerende. Også Copernikus kastet frem sin nye teori om solsystemet som en rent hypotetisk og kontrafaktisk mulighet. Han insisterte på at den var en ren lek med tall som ikke hadde noe med virkeligheten å gjøre. Like fullt snudde denne teorien med tiden opp ned på et helt verdensbilde.

Kljamkins artikkel er blitt gjenstand for en omfattende og opphetet debatt, og han er blitt angrepet fra både høyre og venstre. Den nasjonalistiske litteraturkritikeren Apollon Kusmin påpeker at Kljamkin aldri diskuterer hvilken kirke, hvilket fremtidssamfunn, han leter etter.¹³⁵ Det finnes utvilsomt flere å velge mellom, og selv nevner Kusmin noen: Vulgærmarxismens, storkapitalismens og den genuint russiske. De «vulgære sosiologers kirke» er imidlertid forlengst rast sammen, hevder han, og den som bygges for Rockefellerers penger, rommer bare noen få utvalgte. «Men hvorfor må kirken nødvendigvis bygges av materialer hentet fra andre siden av havet og av utenlandske snekkere? Kanskje bør vi lytte til folkets eget pulsslag.» Stort klarere kunne ikke Kusmin si å han ønsker å kaste hele marxismen over bord (og i samme slengen hele den vestlig-demokratiske tradisjon). I stedet vil han bygge opp en rent nasjonal kultur. Riktignok brenner også Kusmin røkelse for Lenin, men han har skapt seg en Lenin i sitt eget bilde, idet han hevder at man må se bort fra alle de utsagn der Lenin tar til orde for en verdensrevolusjon. Disse avfeier Kusmin som tvungne innrømmelser overfor venstrefløyen i bolsjevik-partiet.

I tidsskriftet *Snamjas* juni-nummer 1988 kritiserer den innflytelsesrike partiteoretikeren Otto Lacis så vel Stalin-biografen Dmitrij Volkogonov som Igor Kljamkin fordi de benekter eksistensen av reelle alternativer til stalinismen.¹³⁶ Etter hans mening representerte Bukharin-fløyen et slikt alternativ, og det grunnleggende spørsmål i hans artikkel er derfor: Hvorfor forble dette alternativet bare en urealisert mulighet? Lacis leverer ikke noe entydig svar, men antyder flere faktorer som spilte inn. Han fremhever Stalins enestående evner som politisk taktiker og hvordan han uten blussel overtok sine motstanderes program etter at han hadde beseiret dem. Men det forklarer ikke alt. Som god marxist leter Lacis også etter sosiologiske lovmessigheter, og peker på proletariatets uutviklede selvbevissthet i de første tiårene etter revolusjonen. Dette var en tid da det «allerede hadde erkjent sine revolusjonære klasseinteresser, men ennå

ikke samlet tilstrekkelig politisk erfaring til å overvinne helt og fullt den småborgelige påvirkning. Den gamle borgerlige kulturen var kastet til side og den nye sosialistiske var ennå ikke vokst frem.» Det var derfor objektivt sett et fruktbart jordsmonn for en personlighetskult i den unge arbeiderklassens bevissthet.¹³⁷

Med sin artikkel ønsker Lasis å gjenopplive den bukharinistiske modell for utviklingen av sovjetsamfunnet. Underveis kommer han imidlertid til å minne om, øyensynlig utilsiktet, at det i sin tid fantes alternativer ikke bare til Stalin, men også til Lenin. Han viser til en tale Stalin holdt i 1927 der han beskrev ledersituasjonen i partiet rundt 1903: På den tiden satt det seks personer i partiets flatkjerre – Plekhanov, Sasulitsj, Martov, Lenin, Akselrod og Potrjosov. Men veien de kjørte langs var så full av krappe svinger at alle unntatt én ble slengt av. Lenin var den eneste som klarte å klore seg fast. Lasis påpeker at i 1927 var det igjen seks lederskikkelser i partiet – Trotskij, Kamenjev, Sinovjev, Stalin, Bukharin og Pjatakov – og han mener Stalin brukte kjerremetaforen for å trekke en parallell mellom Lenins situasjon og sin egen. Stalin ville ha sagt slik «den historiske nødvendighet» kastet Lenins rivaler i partiledelsen ut av vogna, var også han selv utvalgt av «livet selv» til å være landets ubestridte leder. Lasis derimot mener at det var Stalin som skubbet sine medreisende ned i grøften. Men dersom man først godtar Lasis nytolkning av Stalins bilde, er det nærliggende å spørre om ikke også Lenin i sin tid «hjalp» sine partifeller av kjerren med ufine metoder. Kanskje var heller ikke han utpekt av «livet selv» til å være den eneste kusken.

Spørsmålet etter alternativer var i første omgang et forsøk på å bryte ned motstanden mot omskrivingen av Stalin-tidens historie. Denne motstanden har for en stor del forskanset seg bak en forsvarsmur av «historisk nødvendighet» som i sin konsekvens fritar Stalin og hans menn for alt ansvar. Ingen kan klandres for å ha gjort det de ikke kunne unngå å gjøre.¹³⁸ Men dersom man først slipper alternativ-tenkningen ut av sekken, truer den med å rive grunnen vekk under hele det sovjetiske samsfunnssystemet. Denne tenkningen kan imidlertid gis mer eller mindre radikale utforminger: 1. Man kan hevde at historien på ethvert tidspunkt prinsipielt er åpen, men at det beste alternativet er blitt realisert ved alle korsveier i kommunistpartiets historie. Dette synet har relativt få tilhengere. De som ønsker å forsvare Stalin og det han stod for, foretrekker som regel å ikke tale om alternativer i det hele tatt. Den som kommer nærmest dette synet, er Igor Kljamkin. 2. Det fantes alternativer

til den faktiske politikken både i 1927 og i 1917, men mens den dårligste varianten vant frem etter Lenins død, var bolsjevikenes maktovertakelse den beste løsningen i 1917. Dette er det standpunkt en del radikale glasnost-forkjempere inntar i dag. 3. Man kan også tenke seg en mer agnostisk variant: På ethvert tidspunkt av historien finnes det en rekke valgmuligheter, hvorav bare én blir realisert. Hvorvidt det var den beste eller ikke, kan vi ikke si noe om, fordi vi ikke kan vite hva de ikke-realiserede mulighetene ville ført til. 4. Endelig kan alternativ-tenkningen gis en fjerde utforming: Av de konkrete valgmulighetene som fantes i Russland i 1917, ble mange muligheter vraket som etter all sannsynlighet ville gitt et bedre resultat enn den som ble valgt. Dette kan vi si både fordi kadettene, de sosial-revolusjonære etc. hadde et mer humant, mer rasjonelt og tidsriktig program, og fordi et stort verre resultat enn stalinismen kunne man likevel ikke fått. De to siste variantene har foreløpig få talsmenn i sovjetiske media. Derimot ble det i slutten av januar 1989 annonsert en pedagogisk reform som i sin konsekvens vil kunne åpne opp for de mest radikale variantene av alternativtenkningen: de sovjetiske skoleelevene skal igjen bli prøvd i sine historiekunnskaper, men den enkelte lærer skal selv utarbeide eksamensoppgavene, og eleven skal kunne være uenig med ham uten å gå ned i karakter. Dette må forstås slik at det skal være mulig å fremsette også antileninistiske historiefortolkninger. Det er ikke kjent om dette opplegget er ment som en permanent ordning, eller bare skal gjelde inntil en ny, autoritativ partihistorie er utarbeidet.

***

Den norske historikeren Jens Petter Nielsen har bemerket at vestlige venstreintellektuelle ofte har hatt et noe inkonsekvent syn på Russlands historie. Oktoberrevolusjonen var etter deres oppfatning en historisk nødvendighet med dype røtter i det før-revolusjonære russiske samfunn, men de feilskjær man har kunnet konstatere i senere sovjetisk historie, har derimot vært et resultat av tilfeldige, subjektive faktorer. Konservative, antisovjetiske vestlige historikere har inntatt nøyaktig motsatt standpunkt: De har gjerne ansett Oktoberrevolusjonen som en ulykksalig tilfeldighet, den var et resultat av politisk maktpill og konspirasjon hos en liten gruppe revolusjonære fanatikere. Når så revolusjonen først var et faktum, ble imidlertid «historiens jernlov» koblet inn, og alle feil og forbrytelser i senere sovjetisk historie kan forstås som nødvendige konsekvenser av denne skjebnesvangre begivenheten.¹³⁹

Sammenlignet med disse oppfatningene har tradisjonell sovjetisk historieskriving vært mer konsekvent. Den har betraktet hele Russlands moderne historie i et genetisk perspektiv: Alle begivenheter og omveltninger kan forklares som en naturlig følge av den foregående epoke: Den sosialistiske Oktoberrevolusjonen ble plantet i Russlands jord fordi det der var rik grobunn for den, og det moderne sovjetsamfunnet har siden den gang utfoldet seg som en vakker plante fordi frøet var godt.

Men om dette genetiske perspektivet er logisk konsistent, er det også sårbart: Dersom man skulle komme til at den blomsten som er vokst opp, likevel har en rekke skjønnhetsfeil, må det bety at selve «frøet», Oktoberrevolusjonen, inneholdt uheldige arveanlegg. Jens Petter Nielsen viser at den optimistiske genetiske betraktningen kan fungere som en «rutsjebane»: Dersom man først begynner å utsette visse epoker i Sovjetunionens historie for en grunnleggende kritikk, lar det seg ikke gjøre å stoppe ved Bresjnev, Khrusjtsjov eller Stalin. Man rauser uvegerlig helt tilbake til utgangspunktet, og blir nødt til å stille spørsmålsteget også ved Oktoberrevolusjonen: Var den egentlig et gode?

Under glasnost har det sovjetiske lederskapet sluppet taket på toppen av sklien ved å tillate en dyptgripende revisjon av synet på den ene epoken i landets historie etter det andre. Det er imidlertid sterke krefter som ønsker å bremse farten eller helst hoppe av sklien før man når bunnen. En løsningsmodell som har vært lansert, er alternativ-tenkningen: Dermed oppgis hele den genetiske historieforståelse og i stedet innføres tanken om en tilfeldig utvikling. Men dette, viser det seg, løser ingen problemer: Dersom dette nye perspektivet gjennomføres konsekvent, må også Oktoberrevolusjonen oppfattes som en vilkårlig, og kanskje ikke spesielt gunstig begivenhet.

Det synes klart at læren om en sammenhengende positiv suksessjon i partiets historie i dag står for fall. Etter de avsløringer som har vært fremført de siste par årene om udugelighet og forbrytelser i partiets ledersjikt, gir det ikke lenger mening å tale om en ubrutt tradisjon tilbake til en leninistisk gullalder. Kanskje vil noen forsøke å fremstille det som om den sanne leninisme «overvintret» på lavere nivå i partiet mens volden og korrupsjonen grep om seg på toppen. Denne løsningsmodellen ble lansert første gang under Khrusjtsjov, men har aldri virket spesielt troverdig, og er det i dag mindre enn noensinne. Nå tales det åpent om at millioner av hender stemte for å støte uskyldige ut av Partiet, av samfunnet, av livet.

Det valget står mellom etter fire år med perestrojka, er etter alt å dømme to posisjoner: Enten kan man betrakte det meste av Sovjetunionens historie som katastrofalt forfeilet, og prøve å gjenopplive en opprinnelig sunn impuls fra 1920-årene som er gått tapt underveis. Eller man kan beholde suksesjonslæren og snu den på hodet: Det er virkelig et intimt åndelig slektskap mellom alle generasjoner av sovjetiske partiledere, og også Lenin inngår i suksesjonsrekken. Følgelig må også han hives over bord. Slik kan partiets egen suksesjonslære vendes mot partiet selv.

***

I mars 1988 fremla Vera Tolz en statusoversikt over de «hvite flekker» som på det tidspunkt fortsatt fantes i sovjetisk historieskriving.¹⁴⁰ Selv etter tre år med perestrojka gjenstod det etter hennes mening en hel del. Fra Bresjnevtiden: Dissidentbevegelsen og den jødiske emigrasjonen, samt forhistorien til innmarsjen i Afghanistan. Fra Khrusjtsjov-tiden: Oppstanden i Berlin i juni 1953 og opprøret i Ungarn i 1956. Til tross for at Stalin-tiden har vært spesielt mye i søkelyset under glasnost, var listen over hvite flekker fra denne perioden fortsatt den lengste. Den omfattet bl.a.: En del mindre kjente politiske rettssaker som sakene mot «akademimedlemmene» og «Industripartiet»; Stalins rolle ved mordet på Kirov; den hemmelige tilleggsprotokollen til Ribbentrop-Molotov-pakten; massakren av polske offiserer i Katynskogen i 1940; general Vlasovs arme av russiske krigsfanger som kjempet på tysk side under den annen verdenskrig; og endelig deportasjonene av ti folkegrupper til Sentral-Asia og Sibir i årene 1941-1943. I Lenins biografi regner Tolz med tre betydelige flekker: Hans rolle i oppbyggingen av ettpartidiktaturet, hans rettferdiggjørelse av terror, og hans forfølgelse av kirken og de troende.

Ett år senere, mars 1989, er denne listen kraftig redusert. Hvor mange begivenheter man mener det er mulig å stryke, vil riktignok være avhengig av hvor streng «flekkedefinisjon» man legger til grunn.¹⁴¹ En rekke tidligere tabubelagte begivenheter kan nå omtales, men uten at noen revisjon av det offisielle synet har funnet sted. I løpet av 1988 er f.eks. den hemmelige tilleggsprotokollen til Ribbentrop-Molotov-avtalen blitt offentliggjort i et baltisk tidsskrift¹⁴², mens offisielle sovjetiske talsmenn fortsatt hevder at den er et falsum. Den felles polsk-sovjetiske historiker-kommisjon som ble nedsatt så tidlig som sommeren 1987 for å utrede uklare punkter i Polens og USSRs felles historie, avholdt sitt tredje møte i

november-desember 1988, men uten å komme med noen erklæring om Katyn-massakren. I det felles kommunikéet som ble sendt ut, het det bare at «dette spørsmålet krever ytterligere grundige undersøkelser».¹⁴³ I februar året etter var imidlertid den polske delegasjonens tålmodighet oppbrukt. Den offentliggjorde på ensidig basis sine funn, og konkluderte utvetydig med at NKVD og ikke Gestapo stod bak massakren. Dette synet støttes offisielt også av talsmenn for den polske regjering. Den sovjetiske part har foreløpig ikke reagert på dette utspillet.

I mars 1989 fremstod for første gang en del politiske og militære ledere med opplysninger om hvordan beslutningen om å sende sovjetiske tropper inn i Afghanistan ble fattet. Boris Jeltsin navngav fire politbyråmedlemmer – Bresjnev, Ustinov, Suslov og Gromyko. Disse utgjorde imidlertid et klart mindretall i politbyrået som hadde tretten medlemmer, og det må åpenbart ha vært flere som stemte for invasjonen, som Jeltsin enten ikke kjenner navnene på eller ikke vil røpe fordi de fortsatt har politisk makt. Dmitrij Volkogonov konsentrerte seg i et intervju med avisen *Sovjetskaja Rossija* om hvem det var som advarte mot invasjon, og nevner bl.a. seg selv og den daværende forsvarssjefen, Nikolaj Ogarkov. Volkogonov hevdet at Ogarkovs advarsel ødela hans karriere, men forklarer ikke hvordan han i så tilfelle kunne beholde sin sjefsstilling i hele fem år etter 1979. Det er så mange uklare punkter i de opplysningene som er kommet frem, at forhistorien til innmarsjen i Afghanistan fortsatt må kunne rubriseres som en «hvit flekk».¹⁴⁴

Enkelte andre saksområder må imidlertid definitivt kunne strykes av Tolz' liste. Dissidenter fra Bresjnev-tiden lovprises i *Moscow news*, og har fått utfolde seg uten merkbare redaksjonelle inngrep i *XX Century and Peace*. To av de viktigste antistalinistiske romanene, *Den lille gyldne sky søkte nattely* og *Arbats barn*, tar opp hhv. de kollektive deportasjonene av kaukasere i 1940-årene og Stalins rolle ved mordet på Kirov i 1934.¹⁴⁵ Det er også interessant å merke seg at samtidig med at empirien fylles ut med stadig flere detaljer, justeres også den historiske teori. Ofte blir Marx og Lenins utsagn tolket svært liberalt, til tider klart i strid med deres intensjoner. Noen få har endog tatt til orde for et kritisk oppgjør med deres teoretiske arv.

Det er fortsatt en klar forskjell mellom hvordan de enkelte epokene fremstilles. Porten til Stalins arbeidsleire og fengsler er slått på vid vegg, mens døren til Lenins studerkammer kun er åpnet på gløtt. Likevel har den viktigste historiografiske utviklingen i 1988/89 skjedd nettopp i for-

holdet til Lenin-tiden. Gorbatsjov har gitt kommisjonen som skal skrive ny partihistorie, i oppdrag å beskrive leninismen som en arvtaker etter «de beste humanistiske tradisjoner i hele menneskeheten» og som inkarnasjonen av sann sosialisme. Men dette programmet er allerede blitt kraftig problematisert i flere epokegjørende artikler.

For hvert år som er gått siden april 1985, har den historiske glasnost beveget seg forover i aksellererende tempo, først langsomt og famlende, senere stadig mer halsbrekkende. Det er ytterst hasardiøst å spå om perestrojkaens fremtid, den har ennå ikke passert «point of no return». Likevel må det kunne konstateres at dersom dagens utvikling holder seg i årene fremover, vil også Lenins sakrosankte opphøyelse stå for fall, med de uoverskuelige konsekvenser det vil få for det sovjetiske lederskapets selvforståelse og legitimitetsgrunnlag.

21. april 1989 ble Lenins fødselsdag som vanlig feiret med et høytidelig festmøte i Kongresspalasset i Kreml. Hovedtaler var partiideologen Vadim Medvedjev, som sterkt understreket Lenins rolle som inspirasjonskilde bak perestrojkapolitikken. I likhet med Gorbatsjov fremhevet han spesielt antidogmatisme som det viktigste og mest forbilledlige aspekt ved Lenins politiske linje. Han understreket at Lenin ved utformingen av sin politikk lot seg styre av livets realiteter og ikke av fastlagte formulærer. Lenin kanoniserte ingen ideer, heller ikke sine egne. Selv om de var korrekte i går, kunne det hende at ikke samsvarte med utviklingstrekkene i dagens samfunn. Som et eksempel på en slik fleksibel holdning trakk Medvedjev frem Lenins jordbrukspolitik. I 1917 satte Lenin hele bolsjevikpartiets eget agrarprogram til side og overtok i stedet i store trekk de sosialrevolusjonæres program, fordi han innså at det var det folk ville ha.

Medvedjers tale viste at dagens Politbyrå inntar en stadig mer avslappet holdning til de enkelte konkrete punkter i Lenins livsverk og i stedet vil forholde seg til en generell forståelse av leninistiske tilnæringsmåter og leninistisk metodolgi. Samtidig skal Lenin som symbol, ideal og samlingsmerke slett ikke settes på museum, men tvert imot blankpusses. Medvedjers tale ble imidlertid helt overskygget av en uttalelse som falt på sovjetisk TV samme dag. I det populære debattprogrammet «Vsgljad» (Blikket) foreslo den kjente filmregissøren Mark Sakharov at Lenin ble fjernet fra Mausoleet og gravlagt. Det var en menneskerett å få bli begravet, mente han. Ordningen med å ha sovjetstatens grunnlegger balsamert i et mausoleum sammenlignet han med hedensk kult-praksis.

Sakharov uttalelse skapte furore. Partikontorene ble nedringt av bestyrte seere som ville vite hvordan slike tanker kunne fremsettes offentlig. Det eneste svaret den sovjetiske kringkastingssjefen kunne gi, var at programmet ble direktesendt, og ingen hadde vært forberedt på at noe slikt kunne skje. En lokal partileder kalte Sakharovs forslag umoralsk, og andre prøvde å finne ut om han talte på vegne av noen spesielle grupper, i så fall hvilke.

Sakharovs dristighet og de krasse reaksjonene hans utspill utløste viser at frontene i leninismedebatten er i ferd med å tilspisse seg. De første i slaget om av-leniniseringen er utvekslet.

Noter

1. Se Thomas Sherlock: «Politics and History under Gorbachev», *Problems of Communism*, May-August 1988, s. 17. I april året etter utdypet Jevtusjenko sitt syn i en artikkel i *Sovjetskaja kultura*: «Vår sosialisme er i seg selv som en levende lærebok. Vi kan rive ut hverken de heroiske sidene om våre seire eller de tragiske sidene om våre nederlag og feilgrep. Hvis vi gjør det, kan hverken vi eller generasjonene som skal følge etter oss noensinne bli i stand til å bruke denne boken, eller til å lære av den.» Martin Walker bemerker at for alle som ikke kjente koden, og ikke visste at Jevtusjenko her talte om Stalin, kunne dette like gjerne vært høflige banaliteter. Men i den sovjetiske intelligentsia, som visste hvordan denne formen for kodespråk skulle leses, avfødte artikkelen beundring. Martin Walker: *Kjempen våkner. Sovjetunionen under Gorbatsjov*, Oslo 1986, s. 284.

Allerede under Khrusjtsjov hadde Jevtusjenko opparbeidet et ry som en uredd antistalinistisk forfatter. I 1961 fikk han utgitt diktet «Babij Jar» om tyskernes rettersted utenfor Kiev hvor hundre tusener av sovjetborgere, hovedsakelig jøder, måtte late livet. Diktet stilte de sovjetiske lederne i forlegenhet ettersom de ennå ikke hadde reist noe monument over de henrettede, og dekket over det faktum at det fantes antisemittisme også i partiets rekker. I 1962 utkom Jevtusjenkos dikt «Stalins arvinger», hvor han ber om at vaktholdet rundt den avdøde diktatorens grav må bli fordoblet eller helst tredoblet slik at han ikke skal stå opp fra de døde og bringe fortiden til live. Se Marc Slonim: *Soviet Russian Literature, Writers & Problems 1917-1967*, ss. 325ff.

2. Første gang Gorbatsjov brukte uttrykket, var øyensynlig i en tale til sovjetiske journalister og propaganda-arbeidere 11. februar 1987, se «Übesjjonnost – opora perestrojki», i: M.S. Gorbatsjov: *Isbrannye retsjj i statji*, Moskva 1987, b. 4, s. 373.
3. *Programma kommunistitsjeskoj partii sovjetskogo sojusa*, Moskva 1986, ss. 3ff & s. 74.
4. «Istorija i nraavstvennost. Dlja tsjego my obrasjtsjaemsja k prosjlo-mu», *Pravda*, 28. januar 1988.
5. *Pravda*, 13. oktober 1988.
6. Den nyeste utgaven av det sovjetiske ettbindsleksikonet opplyser at historismen er «konsekvent utarbeidet av marxist-leninismen». *Sovjetskij entsiklopeditsjeskij slovar*, 4. utg. Moskva 1987, s. 511. En

- meget få sovjetiske publisister som har gjort et forsøk på å ikke bare referere Stalin-tidens uhygge, men også å forstå den. Sjafarevitsj var i 1970-årene aktiv i dissidentbevegelsen, og samarbeidet med både Andrej Sakharov og Aleksandr Solzjenitsyn.
34. Yegeniya Albats: «Not to be Pardoned», *Moscow news*, 1988/19, s.13.
  35. Se også artikler av Anatolij Aleksin, *Moscow news*, 1988/28, og Grigory Pomerants, *XX Century and Peace*, 1989/2, ss. 2-3
  36. «Skyldige? Selvsagt var vi skyldige!» *Sovjet-nytt*, 1988/26. Se også leserbrev fra Zhann Zinchenko, *Moscow news*, 1989/6, s.4
  37. «Every Name Should Be Named», *Moscow news*, 1988/25
  38. *Pravda*, 2. september 1988
  39. Se f.eks. David Joravsky: «Editors Introduction» i: Roy Medvedev: *Let History Judge, The Origins and Consequences of Stalinism*, London 1976, s.X
  40. *Voprosy filosofii*, 1988/10, s. 29
  41. Viktor Listov: «Revoljutsija molodaja, 1917-1927», *Literaturnaja gazeta*, 13. juli 1988, s.12
  42. Se f.eks. Robert C. Tucker (red.): *Stalinism, Essays in Historical Interpretation*, N.Y. 1977, og Stephen F. Cohen: *Rethinking the Soviet Experience: Politics and History Since 1917*, N.Y. 1985
  43. Vladimir Lenin: *Polnoje sobranie sotsjinenij*, 5. utg. Moskva 1958-59, bind 24, s.441
  44. Se f.eks. Mikhail Heller & Aleksandr M. Nekrich: *Utopia in Power. The History of the Soviet Union From 1917 to the Present*, N.Y. 1986, s.62
  45. Vasilij Seljunin: «Istoki», *Novyj Mir*, 1988/5, ss.162-189
  46. Se f.eks. uttalelser av historikerne V. Danilov og V. Leltsjuk i *Voprosy istorii*, 1988/9, s.4, s.13 og s.20. Lenin fremsatte sitt forsvar for NEP som en taktisk retrett bl.a. i sin tale til Det russiske kommunistpartiets 7. Moskva-konferanse 29. oktober 1921. Se V.I. Lenin: *Collected Works*, Moskva 1966, bind 3, ss.83-108
  47. Jens Petter Nielsens uttrykk. «Gorbatsjov og sovjetisk historie», *Morgenbladet*, 7. november 1988
  48. «Vremja trudnykh voprosov. Istorija 20-30-kh godov i sovremennaja obsjstvennaja mysl», *Pravda*, 30. september og 3. oktober 1988.
  49. *Voprosy istorii*, 1988/89, s. 22. Senere har dette synet vært gjentatt også av andre sovjetiske forskere. Se f.eks. Jurij Goland: «Kak svernuli NEP», *Snamja*, 1988/10
  50. Se f.eks. Peter Skagestad: *I historiens vidneboks. Et essay om historieforståelse og ideologi-kritikk*, Oslo 1977
  51. Igor Kljamkin: «Potsjemu trudno govorit pravdu. Vybrannye mesta is istorii odnoj bolesni», *Novyj mir*, 1989/2, ss.204-238
  52. *Nauka i sjsn*, 1988/11-12 & 1989/1-2, se Vera Tolz: «Soviet Scholar

- Sees Roots of Stalinism in Bolsheviks' Terror and Marxist Theory», *Radio Liberty Report on the USSR* 1989/8, ss.1-3
53. «Sovremennaja kontseptsija sotsializma», *Pravda*, 5. oktober 1988
  54. Mikhail Gorbatsjov: *Isbrannye retsj i statji*, Moskva 1987, b.3, s.160. Martin Walker oppfattet dette svaret som «dystert og deprimerende ortodokst». Se Walker, op. cit. s.282 (note 1).
  55. Dette møtet finnes det ikke noe offisielt referat fra, kun samizdat-rapporter. Se *Radio Liberty Research* 399/86 og 407/87
  56. Thomas Sherlock: «Politics and History under Gorbachev», *Problems of Communism*, Mai-August 1988, s.17
  57. Mikhail Gorbatsjov: *Isbrannye retsj i statji*, Moskva 1988, b.5, s.29f.
  58. Ibid. s.217. Talen var i første omgang ikke særlig virkningsfull. Nøyaktig en måned senere trykket partiavisen *Pravda* en minneartikkel i anledning 100-årsdagen for Jan Rudsutaks fødsel. Rudsutak satt i politbyrået fra 1926 til 1932, men ble henrettet etter ordre fra Stalin i 1938. Verken dødsårsak eller dødsår ble oppgitt i *Pravda*-artikkelen, til tross for at Rudsutak ble rehabilitert allerede under Khrusjtsjov. Derimot fortelles det inngående om hans tukthusopphold under tsaren. Minneartikkelen kan ikke oppfattes som annet enn et bevisst forsøk på å dekke over Stalins forbrytelser og holde året 1938 utenfor partiets hukommelse. *Pravda*, 15. august 1987.
  59. Mikhail Gorbatsjov: *Isbrannye retsj i statji*, Moskva 1988, b.5, ss.386-436. Talen er også utgitt som et eget hefte i norsk oversettelse: *Oktober-revolusjonen og omleggingen i dag: Revolusjonen fortsetter*, bilag til *Sovjet-nytt*. De norske avisoverskriftene er hentet fra hhv. *Vårt Land*, 3. oktober 1987 og *Aftenposten*, 3. oktober 1987.
  60. Det samme hadde Khrusjtsjov hevdet. I sentralkomitéeresolusjonen av 30. juni 1956 «Om overvinnelse av personlighetskulten og dens konsekvenser» hevdtes det at fremveksten av kulten skyldtes både «subjektive» og «objektive, konkrete historiske» forhold. De objektive forholdene bestod i at USSR som det eneste sosialistiske land i verden var en «beleiret festning i en kapitalistisk omringing». «Sovjetunionens fiender i vest så vel som i øst fortsatte å gjøre forbedelser til nye 'korstog' mot USSR etter at de 14 statenes intervensjon i 1918-1920 brøt sammen. Fiendene sendte spioner og sabotører i stort antall til USSR, og forsøkte med alle midler å undergrave den første sosialistiske stat i verden.» Se Branko Lasitsj: *Istorijskij otsjerk*, London 1986, s.109.
  61. Jiri Hochman hevder ikke uten grunn at «The overall tenor of Gorbachev's speech was clearly intended to rebuff the historiographical reform movement of 1987.» «The Soviet Historical Debate», *Orbis*, 1988/3, s.381. Samtidig må det legges til at i så henseende har talen vært lite effektiv. Historierevisjonen har i 1988 og 1989 beveget seg

vesentlig lenger enn i 1987.

62. «Navstretsju 70-letiju Velikogo Oktobra», *Pravda*, 24. mars 1987. Også et annet politbyråmedlem, Viktor Tsjebrikov hadde i tiden frem mot revolusjonsjubileet gitt uttrykk for slike synspunkter. 10. september 1987 uttalte han at bak «alskens forsøk på å sverte Sovjetstatens historiske vei» står vestlige etterretningsorganer. *Pravda*, 11. september 1987, s.3
63. *Pravda* trykket 25. juni 1988 et lengre leserinnlegg av en viss Pobisk Kusnetsov, som gikk hardt til felts mot glasnost-historikeren Jurij Afanasjev. Kusnetsov hevdet at i 1930-årene kunne ikke partiet valgt en annen kurs enn det faktisk gjorde, og underbygget sin argumentasjon med direkte og indirekte referanser til Gorbatsjovs jubileumstale.
64. Sitert etter *Radio Liberty Research*, 215/88: «L'Unita on 'Secret History' of Andreeva Letter» av Kevin Devlin. I den delen av sitt leserbrev som ble redigert vekk av avisens redaksjon, svarer Nina Andrejeva selv på sitt spørsmål: Målet med historierevisjonen er å «diskreditere den sosialisme vi har oppnådd i vårt land.»
65. «Printsipy perestrojki: Revoljusionnost mysjlenija i dejstvij», *Pravda*, 5. april 1988, s.2
66. De andre medlemmene var sentralkomitésekretærene Anatolij Lukjanov og Georgij Rasumovskij; avdelingsleder i sentralkomitéen, V.I. Boldin, og direktør for Marxisme-leninisme-instituttet, Georgij Smirnov. Se *Pravda*, 19. august 1988.
67. «Istina protiv klevety», *Pravda*, 19. august 1988.
68. Se Pekka Sutela: «Femton landbruksekonomiska eksperter rehabiliterade i Sovjetunionen», *Nordisk Østforum* 1988/1, s.40.
69. Blant de rehabiliterte var G. Sinovjev, L. Kamenjev, Ju. Pjatakov, M. Rjutin, I. Smirnov, K. Radek og vel hundre andre tiltalte ved forskjellige rettssaker mellom 1932 og 1937. Se *Pravda*, 5. august 1988.
70. *Pravda*, 19. august 1988, s.3
71. *Literaturnaja Rossija*, 1988/24, se *Radio Liberty Research* 292/88: «Afanas'ev Calls for Trotsky's Exoneration» av Julia Wishnevsky. I *Literaturnaja gaset*a, 4. januar 1989 trykket historikeren N. Vasetskij en lengre artikkel om mordet på Trotskij og konkluderte med at morderen etter all sannsynlighet handlet etter oppdrag fra Stalin. Dette er tidligere aldri blitt innrømmet i Sovjetunionen. Vasetskij syntes likevel ikke Trotskij har gjort seg fortjent til noen martyrkranse, og avsluttet sin artikkel med å hevde at «Trotskij elsket alltid seg selv i revolusjonen mer enn selve revolusjonen».

Dmitrij Volkogonov arbeider i tillegg til sin Stalin-biografi også på en biografi av Trotskij. Utdrag av den er trykket i *Pravda* under

- tittelen «Revolusjonens demon», noe som antyder at hans vurderinger ikke vil avvike i noen særlig grad fra partiets tradisjonelle syn.
72. Pjotr Demitsjev og Mikhail Solomentsev gikk ut av kommisjonen. Samtidig ble tre nye medlemmer valgt inn: Vadim Medvedjev, Boris Pugo og Vladimir Krutsjov. Krutsjov trådte inn i egenskap av formann for KGB samtidig som KGBs tidligere sjef, Viktor Tsjebrikov ble sittende i kommisjonen. Med KGBs sterke representasjon kan det virke som om man har latt bukken passe havresekken, siden det er nettopp sikkerhetsorganenes synder i fortiden som skal ruller opp. På den annen side får kommisjonens anbefalinger langt større tyngde dersom også KGB stiller seg bak dem.
  73. Robert Conquest: *The Great Terror*, Harmondsworth 1971, s.423ff.
  74. *Moscow news*, 1989/3, s.1.
  75. «Bukharin's outlook and the NEP-style order he defended may turn out to have been, after all, the true prefiguration of the Communist future - the alternative to Stalinism after Stalin». Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography, 1888-1938*, Oxford 1980, s.386. Se også Stephen F. Cohen: *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History Since 1917*, N.Y. 1986, kap. 3: «Bukharin, NEP and the Idea of an Alternative to Stalinism»
  76. N.I. Bukharin: *Isbrannye proisvedenija*, Moskva 1988, s.IV. Bent Jensen hevdet høsten 1988 at «Gorbatjov har på partiets vegne oprettholdt fordømmelsen av Bukharins strategi og godkjendt den av Stalin valgte kurs som den eneste mulige og derfor korrekte politikk». «Kampen mellom partijnost og glasnost i historieskrivingen», *Det udenrigspolitiske magasin*, 1988/3, s.44. Denne vurderingen må i dag kunne anses å være foreldet.
  77. For en fremstilling av Sjakhty-saken, se f.eks. Conquest, op.cit., ss.730ff (note 23). Conquest hevder for øvrig at Rykov protesterte kraftig mot Stalins behandling av Sjakhty-ingeniørene.
  78. Av andre skjønnlitterære verker som tar opp emner fra Stalin-tiden, kan nevnes Aleksandr Beks *Nytt oppdrag* og Varlam Sjalamovs *Fortellinger fra Kolyma*.
  79. Vadim Kosjtinov: «Pravda i istina», *Nasj sovremennik*, 1988/4, s.174
  80. Forfattere som Jurij Bondarjev, Valentin Pikul og Viktor Karpov regnes gjerne som nasjonalistiske og slavofile. Pikul skriver helst historiske romaner fra tiden før 1917, og er meget populær ikke minst blant sovjetiske militære. Viktor Karpov er tidligere leirfange og nå formann for USSRs forfatterforening. Bondarjev gjorde seg bemerket på den 19. partikonferanse sommeren 1988 ved å holde

del andre artikler i dette leksikonet, som f. eks. om «pluralisme», er allerede foreldet, og det kan ikke utelukkes at det gjelder også artikkelen om historisme. Noe positivt belegg for dette har jeg imidlertid ikke funnet.

7. Den radikale sovjetiske statsviteren Fjodor Burlatskij minner om at alle russiske tsarer begynte sin regjeringstid med å ta avstand fra sin forgjenger, og mener dette trekket lever videre i beste velgående i Sovjetunionen. Ordtaket «om de døde taler man bare pent» er kanskje gyldig i andre land, men ikke i Sovjetunionen, hevder han. «Hos oss er det omvendt: De levende lovprises hemningsløst, mens de døde blir rakkert ned på i det uendelige. Kanskje sublimerer vi på den måten for de manglende mulighetene til å kritisere de sittende lederne.» *Literaturnaja gaseta*, 14. september 1988, s. 13.
8. Mikhail Gorbatsjov: «Na novom etape perestrojki», *Pravda*, 25. september 1988.
9. *Moscow news*, 1988/43, s.2.
10. Fjodor Burlatskij: «Bresjnev i krusjenie ottepeli. Rasmysjlenija o prirode polititsjeskogo liderstva», *Literaturnaja gaseta*, 14. september 1988, s.13-14.
11. Yuri Levada & Viktor Sheinis: «Sinking Into the Quagmire, Act One (1964-1968)», *Moscow news*, 1988/46, ss.8-9. Sosiologen Levada ble i 1970 kraftig angrepet i kommunistpartiets teoritidsskrift *Kommunist* fordi han hadde laget noen stensilerte kompendier til sine studenter uten å ta eksplisitt avstand fra borgerlig sosiologi. Se Aleksander Kan: *I påvente av frigjeringa. Sovjetisk historieteori mellom Stalin og Gorbatsjov*, Oslo 1988, s.100.
12. «Without Barricades», *XX Century and Peace*, 1988/9, ss.44-48
13. Vjatsjelav Dasjitsjev: «Vostok-sapad: Poisk novykh otnosjenij», *Literaturnaja gaseta*, 18. mai 1988
14. Fjodor Burlatskij: «O sovjetskom parlamentarisme» *Literaturnaja gaseta*, 15. juni 1988. Medvedjevs opplysninger fremkom i artikkelen «Triumph for a Tyrant, Tragedy for a People», *Moscow news*, 1989/7, ss.8-9
15. Andrej Sakharov: «Neisbesjnost perestrojki», i : Jurij Afanasjev (red.): *Inogo ne dano*, Moskva, 1988, s.125
16. *Openness, Democracy, Responsibility. Soviet Scientists and Journalists Discussing the Importance of Removing «Blank Spots» in the Country's History*, Moskva 1987, s.22
17. Fjodor Burlatskij: «Khrusjtsjov – sjtrikhi k polititsjeskomu portretu», *Literaturnaja gaseta*, 24. februar 1988. Artikkelen er senere trykket opp igjen i Jurij Afanasjev (red.): *Inogo ne dano*, Moskva 1988, ss. 424-440

18. Mikojan hevdet at to(!) personer var blitt urettmessig stemplet som folkefiender under Stalin: Antonov-Ovsejenko og Kosior. Ettersom Khrusjtsjov hadde overtatt Kosiors stilling som partisjef i Ukraina og var den som tjente mest på at han forsvant, var dette et klart angrep på Khrusjtsjov. Se f.eks. Per Salomonsen: *Sovjetunionens historie 1917-1975*, København 1976, b.2, s.118f
19. Yuri Levada og Viktor Sheinis: «1953-1964: Why Reform didn't work then», *Moscow news*, 1988/18, ss.8-9
20. *Pravda*, 21. desember 1979. Se Pål Kolstø: «Stalinjubileet sett fra Moskva», *Kontinent Skandinavia*, 1980/1, ss.40-43
21. Julia Wishnevskij: «Soviet Television Discusses Stalin's Legacy», *Radio Liberty Research* 205/88
22. Roy Medvedev: «The Suit Against Stalin», *Moscow news*, 1988/48, ss.8-9. Til tidsskriftet *Argumenty i fakty* uttalte Medvedjev i februar 1989 at ca. 40 millioner mennesker ble undertrykket av Stalin og ca. halvparten av disse døde. Han understreket at dette bare er overslag, det nøyaktige tallet vil aldri bli kjent.
23. Robert Conquest: *The Great Terror. Stalins Purge of the Thirties*. Harmondsworth 1971, s.699ff. Conquest ble intervjuet av *Moscow news* 1989/13, s.16
24. Se f.eks. *Krasnaja svesda*, 22. mai 1987, hvor Volkogonov går hardt ut mot den radikale hviterussiske forfatteren Ales Adamovitsj.
25. Dmitrij Volkogonov: «Fenomen Stalina», *Literaturnaja gaseta* 9. desember 1987 og «Nakanune vojny...» *Pravda*, 20. juni 1988
26. Feliks Kovaljov & Oleg Rsjesjevskij: «Tak natsjalas vojna», *Pravda*, 1. september 1988. Rsjesjevskij leder Sektor for krigshistorie ved Institutt for verdenshistorie i Moskva.
27. Vjatsjeslav Dasjitsjev: «Vostok-sapad: Poisk novykh odnosjenij», *Literaturnaja gaseta*, 18. mai 1988, s.14.
28. Lev Besymenskij & Valentin Falin: «Kto rasvjasal «kholodnuju vojnu»...», *Pravda*, 29. august 1988
29. Se f.eks. V. Tisjkov, «Stereotipy i vsaimoponimanie», *Pravda*, 13. august 1987
30. «O prosjлом vo imja budusjtsjego», *Pravda*, 31. oktober 1988.
31. Nikolaj Popov: «Vse my v odnoj lodke», *Literaturnaja gaseta*, 1. mars 1989
32. Vadim Kosjinov: «Pravda i istina», *Nasj sovremennik*, 1988/4, ss.160-175
33. Medvedjevs reaksjoner er blitt trykket bl.a. i *Moscow news*, 1988/24, s.12 og *Moscow news*, 1988/52, s.16. *Nasj sovremennik* trykket i 1988/10 flere sider med leserreaksjoner på Kosjinovs artikkel. Ni av de gjengitte leserbrevene støttet forfatteren, mens fire tok avstand fra hans synspunkter. Også fysikeren Igor Sjafarevitsj har tatt Kosjinov i forsvar, se *Moscow news* 1988/24, s.12. Han mener Kosjinov er en av de

- konferansens mest Gorbatsjov-kritiske innlegg. I tillegg til de nasjonalistiske forfatterne finnes det også en gruppe som må karakteriseres som nystalinistiske. Dette gjelder bl.a. Aleksandr Prokhanov, Pjotr Proskurin og Anatolij Ivanov. Disse er kunstnerisk mindre betydningsfulle og har også en mindre leserkrets.
81. Se f.eks. Roy Medvedev: «Stalin and Kaganovich», *Moscow news*, 1988/52, s.16
  82. Se. John Dunlop: «The Contemporary Russian Nationalist Spectrum», *Radio Liberty Research* special edition 19. des. 1988, s.5.
  83. «Anatoly Rybakov: You Must Part With Your Past With Dignity», *Moscow news*, 1988/29, s.11
  84. *Pravda*, 7. november 1988, s.1-2
  85. Lev Voskresensky: «Hello, Ivan Denisovich!», *Moscow news*, 1988/32, s.11
  86. Julia Wishnevsky: «Censorship in These Days of *Glasnost*», *Radio Liberty Research* 495/88. Senere er et annet verk av Solsjenitsyn, «Lev ikke av løgnen», blitt trykket i to sovjetiske publikasjoner, *Rabotsjeje delo* i Ukraina, og *XX Century and Peace*, 1989/2, ss.22-25
  87. Vladimovs *Trofaste Ruslan* handler om en vakthund fra Stalins fangeleire. Boken kom i norsk oversettelse i 1976. Vladimir Vojnovitsjs burleske fortellinger om menig Ivan Tsjonkins opplevelser under den annen verdenskrig er skrevet med en totalt respektløs, nærmest foraktfull holdning overfor sovjetsystemet. Begge disse to bøkene skal likevel utgis i Sovjetunionen. Se Igor Vinogradov: «Ivan Chonkin Returns From Emigration», *Moscow news*, 1988/51, s.14, og Yelena Rzhnevskaya: «The tragedy of 'Faithful Ruslan'», *Moscow news*, 1989/4, s.16
  88. *Voprosy istorii*, 1988/6, s.37.
  89. *Ogonjok*, 1988/45, s.15. Sjatorov er blitt kraftig kritisert av forfatteren Boris Mosjajev for sin negative holdning til Solsjenitsyn. Se *XX Century and Peace*, 1989/1, ss.4-7
  90. *Literaturnaja gasetta*, 27. juli 1988, s.7.
  91. *Radio Liberty Research* 349/88: «Grossman's Expose of Lenin to be Published in USSR» av Julia Wishnevsky.
  92. John B. Dunlop, *The Faces of Contemporary Russian Nationalism*, Princeton 1983, s.66.
  93. Jurij Sjtsjekotsjikhin: «Vosvrasjtsjenije grasjdanstva», *Literaturnaja gasetta*, 6. juli 1988, s.10
  94. De andre rådsmedlemmene er : Forfatterne Ales Adamovitsj, Grigorij Baklanov, Vasil Bykov, Vitalij Korotitsj, Mikhail Sjatrov, Lev Rasgon og Bulat Okudsjava; politikeren Boris Jeltsin; filosofen Jurij Karjakin; litteraturhistorikeren Dmitrij Likhatsjov; og skuespilleren

- Mikhail Uljanov. Se *Moscow news*, 1988/36. Flere av dem, som Likhatsjov og Rasgon, har selv sittet i Lenins og Stalins leire, mens andre, som Okudsjava, er barn av «folkefiender». Baklanov og Korotitsj redigerer to av de dristigste glasnost-publikasjonene, hhv. *Snamja og Ogonjok*.
95. Solsjenitsyn mottok 5. september 1988 en telegrafisk forspørsel om å sitte i rådet, men svarte at han hadde sagt det han hadde å si i *GULag akipelet*. For dette verket var han blitt belønnet med en beskyldning om landsforræderi. «Dessuten befinner jeg meg utenfor landets grenser og kan umulig delta aktivt i dets offentlige liv.» *Russkaja mysl* 16. september 1988, s.1.
  96. *Moscow news*, 1989/3, s.5
  97. *Moscow news*, 1989/5, s.4
  98. Zenon Poznyak: «Kuropaty. A National Tragedy That Everyone Should Know About», *Moscow news*, 1988/41, s.16.
  99. *Moscow news*, 1988/52, s.13.
  100. *Moscow news*, 1988/45, s.13; *Moscow news*, 1988/40, s. 12., Etter sin reportasje om rettsaken mot Adamovitsj mottok *Moscow news* en strøm av leserbrev. Tre fjerdeler uttrykte sympati med Adamovitsj mens en fjerdedel støttet Sjekhovtsov. Avisen gjengav utdrag fra noen av dem: G.I. Nekrasov skriver at han vil beholde sitt Stalinportrett så lenge han lever, mens en viss Iljina forteller at «at vi trodde på Stalin og vårt liv var godt. Kamerat Stalin brød seg om folket og butikkene var fulle.» F.I. Anisjtsjenko hevder at «begivenhetene i 1937-38 angikk ikke oss småkårsfolk». *Moscow News*, 1988/48.
  101. «Pamjat»-bevegelsen oppstod allerede i 1979 som en utvekst fra Den allrussiske forening til bevarelse av historiske og kulturelle minnesmerker (VOPIK), og beskjeftiget seg i de første årene nesten utelukkende med økologiske og kulturhistoriske oppgaver. Den antok klart xenofobiske og antisemittiske trekk først etter at fotografen Dmitrij Vasiljev fremstod som bevegelsens ledende skikkelse i 1986, og det er derfor et visst grunnlag for å hevde at den er et produkt av glasnost. Vasiljev opplyste i 1988 at hans bevegelse hadde 20.000 medlemmer, et tall som den vestlige eksperten John Dunlop ikke ser noen grunn til å tvile på. Se John Dunlop: «The Contemporary Russian Nationalist Spectrum», *Radio Liberty Research*, Special Edition December 19, 1988. Antallet sympatisører er sannsynligvis mange ganger større.
  102. *New times*, 1988/21, s.3
  103. *Moscow news*, 1988/45, s.2.
  104. Vera Tkatsjenko: «'Rodina dana nam odin ras i do samoj smerti'», *Pravda* 21. august 1987, s.5. Michel Tatu oppfatter Tkasjenkos artik-

- kel som «a complaint similar to Andreyeva's». *Problems of Communism*, May-August 1988, s.1.
105. *Pravda*, 7. september 1987, s.3. En uke senere slapp *Pravda* igjen sine lesere til orde med synspunkter på historierevisjonen. Denne gangen advarte fire lesere mot å gå for langt med avsløringer og svartmaling mens to hilste avsløringer velkommen. To lesere inn- tok en mellomposisjon. *Pravda*, 14. september 1987, s.3.
  106. M. Gersjenson: *P. Ja. Tsjaadajev. Sjisn i mysjlenie*. St.Petersburg 1908, s.210. Enkelte radiakle glasnost-forkjempere siterer med tilslutning disse ordene av Tsjaadajev, se f.eks. Irina Scherbakova: «Should We Remember the Past?» *Moscow news*, 1988/48, s.12.
  107. V. Busjujev: «Istorija glasami tsjitatelej», *Kommunist*, 1988/11, s.87-96.
  108. *Nasj sovremennik*, 1988/10, s.186. Også i andre sovjetiske publikasjoner er dette resonnementet blitt fremført. Se f.eks. *Moscow news*, 1988/48, s.12. Kfr. også note 7.
  109. Se Jens Petter Nilsen: «Gorbatsjov og Sovjetunionens historie», *Morgenbladet*, 7. november 1987.
  110. Se f.eks. «When Clio was Asleep... Soviet Historians: Where were They Yesterday?», *Moscow news*, 1988/45, ss.8-9.
  111. Se Aleksander Kan: *I påvente av frigjeringa*, Oslo 1988, s.262. Afanasjev var på det tidspunkt redaksjonsmedlem i *Kommunist*.
  112. Pavel Volobujev: «Revolusjonen sett med nye øyne», *Sovjet-nytt* 26. februar 1988
  113. Yevgeny Ambartsumov: «The Poisonous Mist Disperses», *Moscow news*, 1988/25, s.10. Ambartsumov er først og fremst ekspert på nordiske forhold og skrev sin lisensiatavhandling om Vinterkrigen (1954). Se Aleksander Kan: *Naboskap under kald krig og perestrojka. Forholdet Norge-Sovjet sett fra Moskva*. Forsvarsstudier, Oslo 1988/6, s.26.
  114. Blant utpreget nasjonalistiske tidsskrifter kan nevnes *Moskva* og *Nasj sovremennik* mens *Molodaja gvardija* nærmest må karakteriseres som ny-stalinistisk. *Novyi mir* har ført en moderat nasjonalistisk linje.
  115. Mark von Hagen, «History and Politics under Gorbachev: Professional Autonomy and Democratization», *The Harriman Institute Forum*, vol.1. nr. 11, s.5.
  116. Aleksandr Kan, *I påvente av frigjeringa*, Oslo 1988, s.285.
  117. Flere historikere har lagt sine påbegynte arbeider på is i påvente av den annonserte nye partihistorien. Se I. Mints' uttalelse i *Voprosy istorii*, 1988/6, s.74.
  118. «Perstrojka i sadatsji sjurnala «Voprosy istorii»», *Voprosy istorii*, 1988/2, s.7.

119. «Kruglyj stol': Istoritsjeskaja nauka v uslovijakh perestrojki», *Voprosy istorii*, 1988/3, s.6. Rundebordsdiskusjoner –«kruglye stoly» – er blitt svært populære under perestrojka. I motsetning til kollektive forskningsarbeider – «obsjtjtsije trudy» – som krever at deltakerne skal glatte over alle motsetninger og stå frem med et felles syn, lar rundebordsdiskusjonene uenigheten mellom forskerne tre frem klart og grelt.
120. *ibid.*, s.8.
121. *Moscow news*, 1988/13, s.12.
122. *Voprosy istorii*, 1988/6, ss.13ff.
123. *ibid.* s.69.
124. *ibid.* s.83.
125. *Pravda*, 24. april 1988. De andre underskriverne var akademimedlemmene Ju. Bromlej, G. Sevostjanov, B. Rybakov, I. Kovaltsjenko og A. Samsonov, G. Bongard-Levin, G. Litavrin, Ju. Poljakov, V. Grasjtsjenkov og M. Kapitsa. Av disse er det bare Samsonov (og delvis Poljakov) som har ry som aktive glasnost-forkjempere. Det kan virke underlig at Samsonov har villet låne ut sitt navn til et slikt opprop og forlene det med en større grad av troverdighet enn det ellers ville hatt. Den eneste mulige forklaringen jeg kan finne er at han som akademimedlem føler vel så stor lojalitet overfor sine kolleger i Vitenskapsakademiet som overfor sine åndsfrender blant de radikale glasnost-historikerne.
126. *Voprosy istorii*, 1988/6, s.72.
127. *Bolsjaja sovjetskaja entsiklopedija*, 2. utg., Moskva 1952, b.14, s.133.
128. S.I. Popov: *Socialism and Optimism*, Moskva, 1984, s.51.
129. *Pravda*, 21. august 1987.
130. *Voprosy filosofii*, 1988/10, s.39ff.
131. *Voprosy istorii*, 1988/9, s.7ff. Fjodor Burlatskij hevdet i *Literaturnaja gaset*a, 20. april 1988 kategorisk at historievitenskapen må arbeide med den konjunktive modus. «La oss stille oss det aller enkleste spørsmål: Om Lenin hadde levd i 10-20 år til, ville landet da ha gått igjennom de grusomme prøvelser som falt i dets lodd i 1937-38? Nei, aldri i livet!»
132. Se *Voprosy istorii*, 1988/3, s.23. Selv en radikal historiker som Mikhail Gefter benekter det fantes noen reell valgmulighet i 1917. «Det som skjedde den gangen var det eneste som kunne forhindre en langt mer blodig omkalfaltring, et meningsløst sammenbrudd. Valgmulighetene oppstod senere.» Se Ju. Afanasjev (red.): *Inogo ne dano*, Moskva, 1988, s.310
133. Igor Kljamkin: «Kakaja ulitsa vedjot k khramu?», *Novyj mir*, 1987/11, ss.150-188.

134. Teodor Shanin bemerker at Kljamkins argument ligner på Hegels: Det som er, er fornuftig, ellers ville det ikke vært. Ut fra denne tanken forsvaret Hegel den preussiske stat og Kljamkin Stalins kollektivisering. Teodor Shanin: «Which Road Leads to the Temple?» *Detente*, 1988/11, s.5. Shanin ser ut til å ha oversett at heller ikke Stalins «vei» har ført til målet – ennå. Som forsvar for stalinismen er Kljamkins artikkel i beste fall tvetydig.
135. A. Kusmin: «K kakomu khramu isjtsjem my dorogu?», *Nasj sovremennik*, 1988/3, s.154-164.
136. Otto Lacis: «Perelom», *Snamja*, 1988/6, ss.124-178.
137. Også flere andre sovjetiske skribenter har i den seneste tid lett etter årsaker til stalinismens fremvekst i det russiske folks politiske kultur eller mangel på sådan. Fjodor Burlatskij hevder at det russiske folk har foretrukket sterke og brutale ledere fremfor svake og velmenende. Ut fra dette forholdet forklarer han Khrusjtsjovs fall. «Folket, som i sin tid forherliget Ivan den grusomme og fordømte Boris Gudonov, kunne ikke etter Stalin godta en leder som var blottet for mystisk magi.» *Literaturnaja gaseta*, 24. februar 1988. Se også Bordjugovs og Koslovs tanker om fremveksten av personlighetskulten, gjengitt på s.32.
138. Se f.eks. Pavel Volobujev i *Voprosy filosofii*, 1988/10, s. 40
139. Jens Petter Nielsen: «Var Oktoberrevolusjonen en sosialistisk revolusjon? Et essay om 100 års russisk marxisme», *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1985, ss.131-153.
140. Vera Tolz: ««Blank Spots» in Soviet History», *Radio Liberty Research* 119/88.
141. Vera Tolz opererer selv med tre kriterier på en «hvit flekk»: 1. Begivenheten/saksområdet er bare nevnt noen få ganger i sovjetiske media uten at det er gitt noen detaljer. 2. Faktiske forhold omkring en begivenhet blir forvrengt. 3. Viktige dokumenter omkring en begivenhet er ikke offentliggjort. Det er nok å oppfylle et av kriteriene for å bli karakterisert som «hvit flekk».
142. Den uoffisielle avisen *Sajudzio Zinios* i Litauen trykket den hemmelige tilleggsprotokollen 5. august 1988.
143. *Pravda*, 3. desember 1988. Formann for den sovjetiske delegasjonen er Georgij Smirnov, leder for Marxisme-leninisme-instituttet. Blant medlemmene finner vi den konservative krigshistorikeren Oleg Rsjesjevskij, som selv er av polsk avstamning.
144. Sergei Belitsky: «Authors of USSR's Afgan War Policy», *Radio Liberty Report on the USSR*, 195/89
145. Stalins ansvar for mordet på Kirov ble indirekte slått fast også i en artikkel i *Moscow news*, 1988/48, s.6

Navneregister

Abuladse, Tengis, 66
Adamovitsj, Ales, 54-55
Adsjubej, Aleksej, 17
Afanasjev, Jurij, 17, 42, 53, 59, 60,
64
Akselrod, Pavel, 69
Albats, Jevgenija, 26, 27
Aleksander den store, 22
Ambartsumov, Jevgenij, 31, 60,
63, 64
Andrejeva, Nina, 39, 40, 51, 54,
63, 64
Andropov, Jurij, 15, 16, 17
Aragon, Louis, 25
Astafjev, Viktor, 49, 50

B

Belov, Vasilij, 49, 50
Berija, Lavrentij, 18, 26, 27
Berman, 26
Besymenskij, Lev, 24, 25
Bogoras, Larisa, 14
Bordjugov, Gennadij, 31, 32, 36,
46
Bresjnev, Andrej, 11
Bresjnev, Leonid, 7, 10-13, 15, 17,
48-49, 51-52, 57, 59-60, 63-65, 71-
73
Bukharin, Nikolaj, 20, 38, 42, 45-46,
66, 68-69
Burdsjalov, Eduard, 58, 59
Burlatskij, Fjodor, 11-13, 15-18,
58

C

Cohen, Stephen F., 45
Conquest, Robert, 21, 43
Copernikus, 68
Cromwell, Oliver, 22

D

Danilov, Viktor, 31, 60, 66
Dasjitsjev, Vjatsjeslav, 14-15, 24
Demitsjev, Pjotr, 41
Dsersjinskij, Feliks, 27, 30
Dudintsev, Vladimir, 17, 47

E

Ehrenburg, Ilja, 47
Engels, Friedrich, 8, 29, 61-62, 66

F

Falin, Valentin, 24, 25
Feuchtwanger, Lion, 25
Firin, 26
Frojanov, I.B., 60

G

Gaddis, John L., 24
Gagarin, Jurij, 17
Ginsburg, Jevgenija, 48
Gorbatsjov, Mikhail, 5, 7-11, 14, 31,
36-40, 43-46, 50, 52-53, 56, 62, 64,
66, 74
Gromyko, Andrej, 73
Grossman, Vasilij, 48, 52

H

Hitler, Adolf, 22, 23, 25, 54

I

Iskenderov, Akhmed, 60-63
Ivan den grusomme, 22

J

Jagoda, Henrik, 26, 27, 42
Jakovljev, Aleksandr, 40-41, 43,
Jakovlev, Jakov, 26, 49

Jeltsin, Boris, 39, 73
Jesjov, Nikolaj, 27
Jesus, 6, 9
Jevtusjenko, Jevgenij, 5, 17, 53
Julius Cæsar 22

K

Kaganovitsj, Lasar, 26, 50
Kan, Aleksandr, 61
Kamenjev, Lev, 69
Karjakin, Jurij, 17
Kasjanjenko, V., 63, 64
Katkov, Mikhail, 67
Khorosa, V.G., 66
Khrusjtsjov, Nikita, 11, 13, 17-20,
23, 28, 37, 41, 47-48, 58, 71-72
Khvat, 26, 28
Kim, M.P., 62
Kirov, Sergej, 20, 48, 72, 73
Kljamkin, Igor, 33-34, 66-69
Kogan, 26
Kosjinov, Vadim, 25, 26, 29 30, 32,
49, 50
Koslov, Vladimir, 31, 32 36, 46
Kosygin, Aleksej, 13
Kovaljov, Feliks, 23-24
Kovaljov, Sergej, 14
Kukusjkin, Ju.S., 63, 64
Kusmin, Apollon, 68

L

Lacis, Otto, 68, 69
Lenin, Vladimir, 6, 9-10, 12, 19, 27-
36, 38, 46, 51-52, 54, 57-58, 62, 65-
66, 68-69, 72-74
Levada, Jurij, 13, 19, 58
Liebermann, Jevsej, 13
Ligatsjov, Jegor, 16, 39
Likhatsjov, Dmitrij, 53
Listov, Viktor, 29
Lysenko, Trofim, 47, 58

M

Martov, L., 69
Marx, Karl, 6, 8, 28, 29, 35, 62, 66,
73
Medvedjev, Roj, 15, 21, 26, 28, 43, 49,
53, 60
Medvedjev, Vadim, 36, 50, 51, 74
Mikojan, Anastas, 18
Molotov, Vjatsjeslav, 38, 72
Morosov, Vasilij, 63
Mosjajev, Boris, 47
Mints, I.I., 63, 64

N

Narotsjnitskij, Aleksej, 59, 64
Nekritsj, Aleksandr, 58, 59
Niebuhr, Barthold, 8
Nielsen, Jens Petter, 70, 71

O

Ogarkov, Nikolaj, 73

P

Pantin, I.K., 66
Pauker, K.V., 26
Peter den store, 22
Pjatakov, Jurij, 69
Plekhanov, Georgij, 35, 69
Plimak, Jevgenij, 28, 66
Poljakov, Jurij, 60
Ponomarjov, Boris, 7
Popov, Nikolaj, 25
Posnjak, Zenon, 54
Potrjosov, A.N., 69
Pristavkin, Anatolij, 47

R

Ranke, Leopold von, 8
Rapoport 26
Rasputin, Valentin, 49, 50
Ribbentrop, Joachim von, 38, 72

Rockefeller, 68
Rolland, Romain, 25
Rosjal, 26
Rsjesjevskij, Oleg, 23-25
Rybakov, Anatolij, 48-50, 53
Rykov, Aleksej, 33, 46

S

Salygin, Sergej, 50
Sakharov, Andrej, 14, 16, 27, 53
Sakharov, Mark, 74
Samsonov, Aleksandr, 59, 60, 63
Sasulitsj, Vera, 69
Sedov, Lev, 42
Seljunin, Vasilij, 30-32, 58
Semitsjastnyj, Vladimir, 12
Sherlock, Thomas, 36
Sinovjev, Georgij, 20, 35, 69
Sjatrov, Mikhail, 51, 52
Sjejnij, Viktor, 13, 19
Sjekhovtsov, Ivan, 54-55
Sjelepin, Aleksandr, 12
Sjigulin, Anatolij, 27
Smirnov, Georgij, 32
Solomentsev, Mikhail, 41, 43
Solsenitsyn, Aleksandr, 47, 50, 51, 52
Stalin, Josef, 7, 11-12, 17-23, 25-50, 52, 53-59, 65-69, 71-73
Streljanyj, Anatolij, 17
Suslov, Mikhail, 48, 73

T

Tikhonov, Vladimir, 20
Tikhvinskij, Sergej, 60, 61, 64
Tkatsjenko, Vera, 56, 65
Tolz, Vera, 72, 73
Trapesnikov, Sergej, 59
Trotskij, Lev, 20, 38, 42, 51, 69
Trukhanovskij, Vladimir, 60
Tsipko, Aleksandr, 34, 35, 58
Tsjajanov, Aleksandr, 42, 45
Tsjaadajev, Pjotr, 57
Tsjebrikov, Viktor, 16, 27, 28, 41
Tsjernenko, Konstantin, 15, 16
Tsjukovskaja, Lidia, 48

U

Ustinov, Dmitrij, 73

V

Vavilov, Nikolaj, 26
Vladimov, Georgij, 51
Vlasov, Andrej, 72
Vojnovitsj, Vladimir, 51
Volkogonov, Dmitrij, 21, 22, 23, 25, 26, 58, 68, 73
Volobujev, Pavel, 59, 60, 64, 66
Vorotnikov, Vitalij, 16

W

Wergeland, Henrik, 31

English Summary

The Communist party of the Soviet Union derives its legitimacy to a large extent from a particular interpretation of history: it possesses a historical ideology that claims to give a scientific analysis of the past. From this analysis it is possible to infer historical laws that may be extrapolated so that the party can stake out the right course for the country at any time. More specifically, the party's monopoly of political power is based on one historical event, the October Revolution, which is said to have liberated Russia from the centuries of bondage and opened a new shining era in the country's development. The legitimacy bestowed by the October Revolution is transferred to later generations by the help of a doctrine of succession: successive Soviet party leaders have built on the legacy of their predecessors and developed it further.

This doctrine of succession was reiterated as recently as at the 27th Party Congress in 1986, but has since become far more difficult to maintain. Throughout the years 1987-89 a large number of reformatory articles about the history of the Soviet Union have been printed in the Soviet press. One period after another has come under severe criticism and both Brezhnev and Stalin have been thoroughly discredited. Thus the chain of succession is broken in several places.

This study examines the most significant tendencies in recent Soviet historiography from two points of view. In the first part a number of examples drawn from contemporary writings serve to illustrate the ways in which the different periods of Soviet history are being reexamined. In discussing the recent revision of the so-called time of stagnation, the decades before perestroika took effect, the author attempts to find out why the Andropov year is not criticised in the same way as the years when Brezhnev and Chernenko were in power. Coming next to the thaw of the fifties and early sixties, the author notes that Khrushchev has been taken out of the ranks of non-persons, and that his denouncement of Stalinism is being singled out for particular praise in the Soviet press today. At the same time the de-Stalinisation process of the present time has moved far beyond the cautious boundaries that Khrushchev marked out. It is not only Stalin in person that is discussed, but also Stalinism as a social-political phenomenon and attempts are made to explain how it could come into being. It has been

suggested in several articles that Stalin based his system on the one Lenin had created. The administrative command methods of War communism, the ban on party factions in 1921, and Marxist ideology all provide crucial elements of continuity between the Leninist and Stalinist periods of Soviet history. In this way the very foundations of the Soviet state are called in question.

The second part of the brochure seeks to assess the role and influence of the most important groups of participants in the historical debate – politicians, writers, professional historians and the people at large. It is demonstrated that the politicians are not in fact the only ones to furnish premises in this debate. Moreover it is suggested that Gorbachev has only gradually, and in the beginning somewhat hesitantly, supported the revision of history. His speech on the anniversary of the Revolution in November 1987 was for instance characterised as much by caution as by rethinking. Gorbachev's contribution to the historical perestroika has first and foremost been the introduction of glasnost, which others have utilised by placing the entire question of Soviet historiography on the agenda. In addition Gorbachev has appointed a committee that will subject the Stalin purges to a new investigation. The rehabilitation of the victims of the terror, which came to a stop under Brezhnev, has been resumed, and a number of prominent party leaders have had their good names and reputations restored, among them Bukharin. The political gains that this might give Gorbachev are discussed.

A great deal of the de-Stalinisation has taken the form of literary disclosures. The most well-known is Anatolii Rybakov's novel *Children of Arbat*, but a number of other writers have made their contribution to the revision of history. At the same time an equally large number of writers have engaged in the history debate on the other side of the barricades. It is also noteworthy that while the number of novels set in Stalin's time have increased enormously, the character of Lenin has figured in very few literary works. The dramatist, Mikhail Shatrov, is the only writer who has specialised in Lenin. Despite the fact that he is considered to be a radical champion of glasnost and has broken several taboos in his plays, his writings should be interpreted as a apology for Lenin's life work. At the same time *The Gulag Archipelago* by Alexander Solzhenitsyn, which holds Lenin responsible for Stalin's crimes, has been censored.

During perestroika public interest in the history debate has to a large degree been channelled into so-called informal organisations such as the Memorial society in Moscow. An impressive number of active glasnost champions led by Andrei Sakharov support this association. When Gorbachev announced at the 19th Party Conference in the summer of 1988 that a memorial would be erected to the victims of Stalinism, it was a victory for this association. At the same time there are signs that suggest that Memorial and similar associations are opposed by circles within the party bureaucracy at both the central and the republican level.

The professional historians have kept a remarkably low profile. In part this is explained by the traditionally close link between history and ideology in the Soviet Union. This has resulted in the history profession attracting as many careerists as serious historians. The outcome was that the country's expertise in modern history was not very well developed when perestroika was launched. Throughout 1988 most of the leading historians gave their support to Gorbachev's reform policy, but often in a not very convincing way, and the polarisation between the radical glasnost champions like Yurii Afanasyev, and the Brezhnevite majority of the historians has increased rather than decreased.

In January 1988 *Voprosy istorii*, the main organ of the historians, appointed a new editorial staff, who in their first leader castigated their colleagues for low professional standards, obsequiousness towards the authorities, and camaraderie. However there are few signs that this authoritative periodical will undertake to liberate the study of history from the tutelage of politics. On the contrary the new editor emphasises that all party documents are «of principle significance in the outlining of correct positions».

One of the most important topics that is now being discussed both within and outside the professional history milieu in the Soviet Union is the question of historical alternatives. The Soviet interpretation of history has traditionally been deterministic, and those opposing a thorough revision of history have entrenched themselves behind a defensive line of historical necessity, that in consequence frees Stalin and his men from all responsibility. Nobody can be blamed for having done what could not be avoided. Radical champions of perestroika have therefore introduced the conjunctive mood into the study of history, and focus the attention of historical enquiry on the unrealised

possibilities in history of the party. This approach may, however, be more or less radical. One may claim that there were real options both in 1917 and in 1927, but while the worst variant triumphed after Lenin's death, the Bolsheviks' seizure of power was the best solution in 1917. But it can also be claimed that of the actual options that were rejected in 1917, there were many that would in all probability have given a better result, as the October Revolution was an essential condition of Stalin's subsequent ascendancy to power, and anything worse than Stalinism is hardly thinkable. A few articles written in 1988 and 1989 have introduced this possibility.

It seems obvious that the idea of a positive succession in the party's history is doomed. After the revelations of incompetence and crimes in the higher echelons that have been presented in the last couple of years, it is no longer possible to talk of an unbroken tradition going back to a Leninist golden age. The choice today appears to be between two positions: either one may regard most of the history as a catastrophe, and try to revive what was originally a healthy impulse from the revolution that has been lost en route. Or one may retain the doctrine of succession and turn it upside down: There really is a close relationship between all the generations of Soviet party leaders, consequently Lenin too must be thrown overboard. The debate between these two positions has just begun.